

A H A T Á R O Z O T T S Á G
MINT KIFEJEZENDŐ TARTALOM ÉS MEGNYILVÁNULÁSI FORMA
A K O M M U N I K Á C I Ó B A N

Bölcsészdoktori értekezés

Készítette
M. KORCHMÁROS VALÉRIA

Szeged

1979

B E V E Z E T Ő Á T T E K I N T É S

A határozottság elméletével foglalkozó egyes kutatók eredményeit részletesen és kritikailag tárgyalja KRÁMSKÝ The Article and the Concept of Definiteness in Language című, a Mouton kiadónál 1972-ben megjelent könyvében, az ilyen jellegű összefoglalást ezért nem tekintettem feladatomnak. Néhány olyan nézettel fogok bővebben foglalkozni a téma feldolgozása során, amelyek az ő ismertetésében nem szerepelnek, bevezetőül pedig inkább egy-két olyan sajátosságra kívánom felhívni a figyelmet, amelyek alapján az eltérő vélemények és véleménycsoportok különbségei részben magyarázatot nyerhetnek.

Azt, hogy különböző kutatók mást és mást tekintenek a "határozottság" lényegének, úgy tűnik, a problémakör más-más oldalról való megközelítése eredményezi.

1. A gondolkodás és a nyelv egységét szem előtt tartva nagyon kézenfekvőnek látszik a l o g i k a felől való indulás. A logikából örökölte a nyelvtudomány, a determináció fogalmát, s a nyelvi határozottság kategóriája is tükrözi az egyedinek és az általánosnak a szembenállását. Nyilvánvaló a logika hatása

abban, hogy a szószerkezetek tagjai közül "determináns"-nak nevezzük az alárendelt tagot, mert a fölérendelt, domináns tagot "meghatározza".

A magyar szakirodalomban KÁROLY SÁNDOR a szószerkezetek tagjai közt lehetséges viszonyokat elemezve úgy találta, hogy bizonyos szerkezetek tagjai kölcsönösen meghatározzák egymást; ezt ő "közvetlen determinációs viszony"-nak nevezte^{/1/}. Hogy a determináció fogalmának tisztázatlanságából eredő félreértéseket elkerülje, a heterogén fogalmak közvetlen determinációs viszonyára bevezette a "feltételezettség" műszót. Azt azonban nem vette figyelembe, hogy a fogalmak kölcsönös determinációja nem egyenrangú: s z e m a n t i k a i l a g kiegészítik, gazdagítják egymás fogalmi tartalmát, a kutyát a harapó valamik, s ami harap, azt a kutyák osztályába soroljuk a "kutya harap", meg a "harapó kutya" szerkezettel is, de a g r a m m a t i k a i determináltság már csak az egyik irányban érvényesül, az alá-fölérendeltség szerint.

A logika erős befolyása a nyelvtudományban jelentős terminológiai – és nemcsak terminológiai – zavarokhoz vezetett. Hiszen nem tekintünk "határozott"-

/1/ Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. NytudÉrt. 16. 5-6.

nak minden szerkezetes tárgyat, pedig van meghatározó tagja, determinánsa, és nem határozott az olyan főnév sem, amelyet az "egy" névelővel egyedítettünk, jóllehet az egyedítés a határozottság lényegéhez tartozik. – Hozzá tartozik, de nem meríti ki!

Az ilyen terminológiai ellentmondásokat feloldani látszik, ha a határozottságban több fokozatot különböztetünk meg. RAOUL DE LA GRASSERIE tizenhárom fokozatot állapított meg^{/2/}, ezek azonban a logikai fogalomszűkítésnek a fokozatai, s nyelvi kifejezésre juttatásukat hiba volna azonosítani a határozottsággal mint nyelvi kategóriával. A határozottság meglétére morfológiailag is érzékenyen reagáló nyelvek ugyanis arra engednek következtetni, hogy a beszéd folyamatban csak kétféle megkülönböztetés érvényesül: a szövegszerkesztés vagy határozottnak, vagy határozatlannak jelzi a kérdéses főnevet. /Meg kell jegyeznünk, hogy DE LA GRASSERIE érdeklődésének központjában a névelő áll, a determinációt csupán mint a névelő egyik funkcióját tárgyalja. Ez is oka lehet annak, hogy a határozottság kategóriája nála elsősorban logikai minőségében jelentkezik. Elméletének nyelvi vonatkozásairól később még lesz szó./

A logika nyelvhasználatából fakadó nyelvi logikátlanságokat gyakran úgy igyekeztek korrigálni, hogy

/2/ De l'article. Részletesen idézi KRÁMSKY i.m. 46-7.

leszükítették a "meghatározó" értékű szerkezettagok körét. SØRENSEN például különböző névmásokat és bizonyos számneveket a névelőkkel azonos csoportba sorolt, s az így létrejött új szóosztályt nevezte el "determinatives"-nek^{/3/}.

COLLINSON kutatásaiban ugyancsak jelentős szerepet kapott a logikai szemléletmód. Ő – minthogy a determinálás lényegét a kijelölésben látta – névelőkből és névmásokból létrehozott speciális szócsoporthat "abstract indicators"-nek nevezte. Meghatározása szerint az "indicator"-ek olyan kifejezések, melyeknek egyedüli funkciója, hogy a figyelmet egy vagy több valóságelem /"item"/ felé, vagy attól elfordítsák^{/4/}. Az egyednek és a sokaságnak /"plurality"/ a viszonylatait vizsgálta, s azt, hogy miképpen jutnak ezek kifejezésre az "indicator"-ek által. Közben azonban új – nyelvi – szempontokat is érvényesített: a "What?" és a "Which?" kérdésekre adható feleletek szerint választotta ketté a "definite" és az "indefinite" indikációt /34. l./. Sőt, ő már olyan kommunikációs viszonyokra is tekintettel volt, amelyeket korábban nem szoktak figyelembe venni /őutána sem elég következe-

/3/ Word-Classes in Modern English, Copenhagen 1958. 138 ff. - Idézi és kritizálja KRÁMSKÝ i.m. 31-32.

/4/ W. E. COLLINSON: Indication. A Study of Demonstratives, Articles and Other 'Indicators'. Language Monographes, Nr. 17. /1937/.

tesen/, arra tudniillik, hogy a beszélő és a hallgató számára nem minden egyformán "határozott".

2. Bizonyára a pszichológiai irányzatoknak a nyelvtudományban való térhódítása eredményezte, hogy a határozottság megítélésében is változást jelentettek a l é l e k t a n i megfontolások. 1916-ban írta HAAS^{/5/} a determinációról, hogy az a tárgyakról alkotott képzeteknek olyan felfogása, amelyben a beszélő feltételezi, hogy az általa felidézett tárgyi képzet a hallgatója számára már ismert, az indetermináció pedig ennek az ellentéte. Ettől kezdve a beszéd folyamatban "határozott" formában jelentkező fogalmak értelmezésében és a nyelvi határozottság definícióiban is ott találjuk az előzményekből való ismertség kritériumát, az angol műszóval gyakran emlegetett "familiarity"-t.

A határozottság ezzel az értelmezéssel különösen fontos szerephez jutott az aktuális mondattagolásban, amely a mondatban kifejezett információ ismert, illetőleg ismeretlen elemeire épül^{/6/}. Talán nem vé-

/5/ Französische Syntax. Halle, 1916. 161-162.

/6/ FIRBAS: Non-thematic Subjects in Contemporary English, TLP.2., 1966. 246: "On the part of the reader/listener determination presupposes familiarity with what the substantive denotes. This is highly relevant to the theory of FSP, in which the criterion of known and unknown information plays a significant role."

letlen, hogy az angol névelők elemzése során éppen a határozottság kifejezőeszközeiben szegényebb szláv anyanyelvű nyelvészek fedezték fel maguknak a névelő ilyen interpretálási lehetőségét. Példának említhetjük ILJIST^{/7/} és a prágai nyelvészeket, akiknek erre vonatkozó nézeteit tüzetesen tárgyalja KRÁMSKÝ, vö. i. m. 33-45. - Néhány elhamarkodott általánosítás után, amelyeket a nyelvi tények nem igazoltak, bebizonyosodott, hogy nem lehet egyszerűen azonosítani a "határozatlan"-t a rémával, a "határozott"-at pedig a témával. FIRBAS mutatja ki - ILJIST kritizálva -, hogy ez csupán kétségtelenül kielemezhető tendencia, amelynek az érvényesüléséhez azonban több feltétel kedvező egybeesése is szükséges /"only under certain conditions" i.m. 247./

Az ismertség kritériumának elemzése során leggyakrabban a hallgató tudatában meglevő ismereteket veszik számításba. Ritkábban, de előfordul, hogy a határozottság minősítésekor /csupán/ a beszélő tudatára hivatkozik a szerző^{/8/}. Újabban hangsúlyozni

/7/ Szovremennij anglijszkij jazük /Contemporary English/. Moszkva, 1948. 363. §.; The Structure of Modern English, Moscow-Leningrad, 1965. 201.

/8/ "If... we say Dveře se otevířely, a ..., then the contrast to the sentence Otevířely se dveře a... consists only in the emphasis..., does not influence the noun dveře, as the situation is such, that the speaker is sure to have in mind a definite door.../KRÁMSKÝ. i.m. 43. -- Kiemelés tőlem. K.V./

szokták, hogy azt tekinthetjük határozottnak, ami a beszélő és a hallgató számára egyaránt ismert^{/9/}. Csak COLLINSON-nál találkoztam annak felismerésével, hogy a mindkét partner számára határozott /definite/, illetve határozatlan /indefinite/ alternatívái közt létezik a beszélő számára határozott, de a hallgató számára határozatlan fogalom kifejezésének lehetősége is /i.h./. Olyan szempont ez, amely csak akkor kerülhetett előtérbe, amikor egyre inkább kezdték vizsgálni a beszédtevékenység társadalmi meghatározottságát és a közlési alaphelyzet tényezőit.

A logika és a lélektan szempontjai szerint csoportosítható elméletek természetesen további árnyalatok szerint tovább bomlanak, s egymást részben fedhetik is. A lélektani irányultságú nézetek nem a logikai oldalról feltárt összefüggések tagadásával, hanem saját további szempontjaik hozzáadásával érvényesülnek. Kettejük szintézisét mutatja a generatív grammatika is, amely a mondat aktuális tagolódásában megtestesülni látta a főnévi csoportok 'határozott', illetőleg 'nem határozott' "közlési jegy"-ét, a további analízisben pedig 'egyedi', 'total', 'azonos', tehát a logikából kölcsönzött jegyek segítségével végzi el osztályozásukat. A különösen gyakran használt '±Ana-

phora' jegy viszont megintcsak lélektani vonatkozású végső fokon: az ismertség forrását jelöli meg.^{/10/}

3. Akár a logika, akár a lélektan felől közelít valaki a határozottság felé, mindig annak tartalmában keresi a kategória lényegét, s a nyelvben a tartalom kifejeződésének módjait vizsgálja. Ezekkel szemben áll egy másik, igen gyakori kiindulás, amely a n y e l v i m e g f o r m á l á s oldaláról, a határozott, illetőleg határozatlan nyelvi kitevőkkel jelentkező fogalom nyelvi sajátosságaiból, a határozottság specifikus jelölőinek elemzésével igyekszik feltárni a jelenség lényegét.

E formai-nyelvi alapról induló kutatás úgy viszonyul a korábban tárgyaltakhoz, mint az adatok gyűjteményére épülő indukció az elvontabb tételeket deduktívan alkalmazó módszerekhez. Mindkettő önmagában is vezethet helyes eredményekhez, de a dedukció alapjául szolgáló hipotézis éppúgy lehet hibaforrás, mint az indukció esetében a tények önkényes csoportosítása vagy felületes értelmezése. Egy adott témában viszont a dedukció és az indukció egymás próbája is lehet, mert ha a kétféle megközelítés egybehangzó eredményekhez vezet, akkor a tételt igazoltnak vehetjük.

/10/ pl. DEZSŐ LÁSZLÓ: A főnévi csoport, ÁNyT. VI. 35. skk.

MORAVCSIK EDITnek impozáns nyelvi adattömeget felsorakoztató tanulmányában^{/11/} nem mindig sikerült elérnie ezt az összhangot. Ő a határozott főnévi csoportok mélyszerkezeti elemzésével arra a következtetésre jutott, hogy a determináció lényege a másodszori említés /"second mentioning"/, - tehát egy meglehetősen szűken értelmezett kontextusból fakadó ismertség. Száz nyelvből gyűjtötte össze a nyelvi jelenségek sokaságát, amelyeken a továbbiakban azt vizsgálta, hogyan felelnek meg hipotézisének. Az adatok jelentős része alá is támasztotta azt, de bőven akadt a határozottsági kategóriának olyan megnyilvánulása, amelyeknél be kellett vallania, hogy ezzel az elmélettel nem lehet indokolni. A tulajdonnevek határozottságát a szóosztály inherens sajátosságának tekintette, de a mutató névmásokét mindig valamilyen vonatkozó mélystruktúrára vezette vissza, s ugyanezzel próbálta magyarázni a birtokolt dolgok határozott voltát is. Így aztán nyitva kellett hagynia azt a kérdést, miként jelentkezhet egyes nyelvekben mégis határozatlanként a birtokszó^{/12/}. A megnyilatkozások kez-

 /11/ E. A. MORAVCSIK: Determination.=Working Papers on Language Universals, Stanford, 1969. 63-98.

/12/ "Since our rule predicts definiteness for the head of a relative clause, there is no way to account for the fact that in some languages the possessed noun can be indefinite, this question must be left open." /I. m. 70. -- Kiemelés az eredetiben./

detén, előzmény nélkül jelentkező határozottságot – mint amilyet például a "Feet the cat" mondat névelője jelez – egyszerűen nem tartja "grammatikus"-nak. Végül az olvasó kénytelen megállapítani, hogy a MORAVCSIK által felállított nyelvészeti hipotézisnek túl sok nyelvi tény mond ellent ahhoz, hogy a hipotézis tarthatósága ne váljék erősen kétségesse.

A határozottságnak mint nyelvi kategóriának a specifikus nyelvi eszközein keresztül való vizsgálata lehet igen eredményes, de a legnagyobb buktatókat is rejtheti. Ilyen az, ha valaki az egész kategóriának a jelentőségét becsüli le csak azért, mert egyes nyelvekben alig van saját kifejezési eszköze a határozottságnak.^{/13/} – De hiba az ellenkezője is: ha túlbecsülünk egy-egy jelenséget, és az artikulus meglétéből például az adott nyelvnek a fejlettségére, a nyelvhasználók absztraháló képességének magasabb színvonalára következtetünk. Igaz: ma már a nyelvek között ilyenféle értékrendek felállítása egyre ritkább: annak a felfogásnak a velejárója volt, amely a flektáló, agglutináló és izoláló nyelvek közt keresett ilyen rangsort. Ebbe a hibába esett RAOUL DE LA GRASSERIE a névelő úgynevezett pszichológiai funkcióinak számbavételekor, mert nem tudván szabadulni az általa ismert nyelvek

/13/ pl. Vilém MATHÉSIUS, akinek nézeteivel vitázik KRÁMSKÝ, i. m. 16-17.

névelőhasználatának bűvöletéből, azt a "fejlett" nyelvek "lelké"-nek tartotta, s úgy vélte, hogy annál inkább tudja nélkülözni egy nyelv, minél alacsonyabb fokán áll a fejlődésnek^{/14/}.

Érdekes, hogy az ilyen vélemények hirdetőinek fel sem tűnt: a névelőtlen latin nyelvet, amely ezek szerint csak kevésbé alkalmas absztrakciókra, évszázadokon keresztül használhatta sikerrel minden elvont tudomány olyan nyelvterületeken is, amely nyelvek épp a latin továbbfejlődésével alakultak ki, s ekkor már volt is névelőjük...

Talán a legnehezebb azt a másik csapdát kikerülni, amely különösen fenyegeti a nyelvi forma felől való közelítés módszerével dolgozókat: ez a kutatók szubjektív nyelvi tudata, elsősorban anyanyelvi kompetenciája, amely némelyeknél annyira meghatározó, hogy hajlamosak anyanyelvük tipológiai sajátosságait univerzálékként felfogni, s így valamely számukra evidens határozottsági jelölő tulajdonságait általánossá kikiáltani. Kirívó példa erre az a német munka, amelynek szerzői – Harald WEINRICHnek a német és a francia névelőre vonatkozó megállapításai-
ból indulva ki, de ezeket már általános érvényűvé szélesítve – megkövetelik az artikulustól /NB. az

/14/ Idézi KRÁMSKÝ i.m. 49-50.

általuk körülhatárolt kategóriában is szerepelnek különféle névmások is a határozott és határozatlan névelő mellett/, hogy egyezzek meg a főnévvel nemben, számban és esetben, továbbá mindig előzze meg a melléknévi és egyéb jelzőket^{/15/}.

Az efajta melléfogás különösen akkor fordul a visszájára, ha egy-egy iskolát teremtő elmélet olyan tekintélyre tesz szert, hogy követői kritikátlanul veszik át egyes tételeit, s akár saját anyanyelvi kompetenciájukat is felfüggesztve generálnak az általánosnak elfogadott modell szerint sosemvolt nyelvi formákat, hogy tanulmányozhassák, netán további tételek alapjául is megtehessék őket. Nem egy tanulmányban találkozunk ilyen részletekkel, ha a szerző – eltúlozva a nyelvben a matematikai módszerek alkalmazhatóságát – a kombinatorika szabályai szerint létrehozott struktúrákból indul ki ahelyett a /kétségtelenül munkaigényesebb/ módszer helyett, hogy az illető nyelv szabályai szerint már megvalósult formákat gyűjtene elemzés céljára^{/16/}.

/15/ KALLMEYER – KLEIN – MEYER-HERMANN – NETZER – SIEBERT: Lektürekolleg zur Textlinguistik I. Frankfurt am Main, 1974. 235.

/16/ Magyarul pl. FÜREDI MIHÁLY: Adalékok a magyar aktívum és passzívum leírásához esetgrammatikai keretben. ÁNyT, XI, 93-113.; É. KISS KATALIN: A határozott főnévi csoport pronominalizációja. MNy. LXXIV, 445-452.

A határozottsági kategória formális, nyelvi oldal felől való megközelítésére egészében véve sikeres példa JIŘI KRÁMSKÝ többször idézett monográfiája. Ő a határozottságról korábban született megállapítások összefoglalása és kritikája után, munkája második részében a határozottsági kategória megjelenési formái /"occurrence of the category of determinedness vs. indeterminatedness"/ szerint állított fel szinkronikus tipológiai rendszert a nyelvek között. A névmási és számnévi determinánsok kirekesztésével a határozottsági kategória minden sajátos morféáját összefoglalóan artikulusnak nevezi, s a következő típusú nyelveket különbözteti meg:

- a/ önálló szavakkal fejezik ki mind a határozottságot, mind a határozatlanságot;
- b/ csak az egyik önálló, a másik enklitikus vagy proklitikus toldalék;
- c/ mindkét verziót toldalékok fejezik ki;
- d/ a kategória magában a főnévben inherens;
- e/ flexió által jut kifejezésre;
- f/ prozódikus eszközök révén jut kifejezésre;
- g/ zéró, vagy latens a kategória.

KRÁMSKÝ e típusokon belül további altípusokat tart számon, s rámutat arra, hogy az egyes nyelvek gyakran többféle típus jegyeit is mutatják. Végezetül azt a konklúziót fogalmazza meg igen óvatosan, hogy a határozottság/határozatlanság a gondolkodás

természetes kategóriája, amely az egyes nyelveken különböző formában és különböző mértékben jut kifejezésre, azt azonban nem tartja valószínűnek, hogy léteznék olyan nyelv, amelyből e kategória teljesen hiányoznék.

A határozottság formai vonatkozásai gyakran szerepelnek kulcshelyzetben egy-egy nyelv morfológiai rendszerének, tipológiai sajátosságainak elemzésekor. Ilyenkor a nyelvészek nem a határozottság mibenlétének kérdését feszegetik – ezt általában lezártnak tekintik az adott időszakban általánosan elfogadott definícióval, napjainkban tehát az előzményből vagy a beszédhelyzetből fakadó ismertség feltételezésével –, s azt kutatják, hogy milyen nyelvi jelenségek magyarázatául szolgálhat a gondolkodásban határozottként vagy határozatlanként meglevő fogalom beszédbeli jelentkezése. Talán legkorábban a finnugor nyelvek körében lelték meg – vagy vélték meglesni – a határozottság erős kifejeződési tendenciájában sok olyan jelenségnek a magyarázatát, amelyek az összehasonlítási alapul szolgáló, többnyire indogermán nyelvek szempontjából megítélve idegenszerűek, s az indogermán kompetenciával konstruált elméletek szerint érthetetlenek voltak. A finnugor nyelveket aztán követték az altáji, az in-

dián és az eszkimó nyelvek is^{/17/}. – Kétségtelenül sok jelenségre valóban itt keresendő a magyarázat, az viszont már nem helyes, ha valaki mindenáron a határozottság kifejeződésére kíván visszavezetni minden jelenséget. Ebbe a túlzásba esett ugyanis bele KIJEKBAJEV, amikor a mai nyelvállapot alapján kikövetkeztetett az uráli névszók számára egy -p - re / magyar -b-/ és egy -t -re végződő "határozott" tövet. Ennek meglétét bizonyítanak szerinte a magyar -ba, -be, -ból, -ből, illetőleg -tól, -től ragok is. Végeredményben – figyelmen kívül hagyva a magyar nyelv írásos emlékeit – túlhaladottnak minősítette azt az "elavult" nézetet, amely szerint e magyar névszóragok a bél és a tő főnevekből alakultak^{/18/}.

/17/ Elsősorban a tárgyas igeragozások, a határozott és határozatlan névszóragozási rendszerek, az egyes esetvégzódések kialakulását kutató monográfiák, tanulmányok alkalmazzák így a határozottság kategóriáját. Pl. BALÁZS JÁNOS: Funktionswerte der Pronominalität, Bp., 1973; GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar tárgyrág eredetéhez, MNy. LIII, 454-456; K. HARPER: Some Aspects of the Grammar of the Eskimo Dialects of CUMBERLAND Peninsula & North Baffin Island. Ottawa, 1974.

/18/ О происхождении некоторых подлежащих форм в урало-алтайских языках в свете теории определенности-неопределенности. = Вопросы методологии и методики лингвистических исследований. Уфа, 1966. 183.

A határozottságnak és nyelvi—nyelvhasználati következményeinek vizsgálata számos lehetőséget rejteget a szövegnyelvészet számára is, mint az egyik legfőbb kohéziós erő^{/19/}, valamint a mondatbeli hiányosságok és a pronominalizáció tartalmi kiegészülésének az alapja^{/20/}.

KIEFER FERENC a szövegvizsgálatok szükségességének indokolására kevésbé támadható érveket keres, mint a határozott névelőben és az anaforikus névmásokban megnyilvánuló határozottság, mert — mint kifejti — ez nemcsak a szövegben, hanem már mondaton belül is ugyanúgy megvalósuló jelenségeket eredményez, tehát nem alkalmas a mondat és a szöveg közti valós különbség kidomborítására. /KIEFER "mondat"-ot mond, de ezúttal nyilván összetett mondatokra gondol./ Azt viszont ő sem vonja kétségbe, hogy e tényezők a szövegben is fontos szerepet játszanak a mondatok összekapcsolásában^{/21/}.

/19/ IRENA BELLERT: Über die bedingung für Kohärenz von Texten. = KALLMEYER-KLEIN... i.m. 2. Band: Reader 214-245, különösen 225 skk.; KALLMEYER-KLEIN... i.m. 1. Band 53-54, 91, 190-194 stb.

/20/ PLÉH CSABA-RADICS KATALIN: "Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg. ÁNyT. XI, 261-277;
ANTAL LÁSZLÓ: Gondolatok a magyar pronominalizációról, MNy. LXXII, 271-281; É.KISS KATALIN: A határozott főnévi csoport pronominalizációja, MNy. LXXIV, 445-452.

/21/ A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. ÁNyT. 197-222, különösen 200-203.

4. UDO FIGGE arra mutatott rá, hogy a névelő csak jelzi, de nem idézi elő a határozottságot a szövegekben – máskülönben bizonyára nem nélkülözhetné oly sok nyelv a névelőket –, s nem "textspezifisch", mert csak a kommunikációs kapcsolatban dől el az, hogy a határozott névelő a szövegösszefüggésből adódó, vagy valamely más eredetű ismertséget jelez-e^{/22/}.

Ez a felismerés arról árulkodik, hogy a határozottság kérdésében is kiszabadul a nyelvtudomány abból a formához-kötöttségből, amivel a strukturalizmus merevítette meg a nyelvszemléletet. A határozottság grammatikai vetületeinek leírásai után, sőt már ezzel párhuzamosan is újra a belső, tartalmi-szamantikai aspektusra terelődik a figyelem. Ez a tartalmi vizsgálat azonban már nem korlátozódik az elszigetelten szemlélt jelölt fogalom logikai tartalmára vagy lélektani motíváltságára, hanem annak a kommunikációban betöltött funkciójára kíváncsi. Ezt pedig csak a kommunikációs folyamat többi tényezőjéhez való viszony megismerése révén lehet feltárni; ez a viszony persze kölcsönös, és a határozottság kérdései így érdeklődésre tarthatnak számot a k o m m u n i k á c i ó - k u t a t á s részéről is.

 /22/ UDO L. FIGGE: Syntagmatik, Distribution und Text. = Beiträge zur Textlinguistik 1. Hrsg. Wolf-Dieter Stempel, München, 1971. 161-181. Különösen 177-179.

A határozottság ilyen jellegű szemantikai megközelítésének említést érdemlő gyakorlati haszna van a kontrasztív nyelvészet és az idegennyelv-oktatás területén. Általa ugyanis eredményesen lehet áthidalni azt a szakadékot, amely a névelős és névelőtlen nyelvek összevetését annyira megnehezíti, akár a helyes nyelvhasználat gyakorlati elsajátításának szintjén, az adekvát tolmácsolás érdekében, akár a nyelvtipológiai összehasonlítás elméleti fokán van szükség az adott tartalom megfelelő kifejezésére.^{/23/}

 /23/ Pl. Szerbhorvát-magyar kontrasztív nyelvtan 2.
 MIKES MELÁNIA-DEZSŐ LÁSZLÓ-VUKOVIČ GORDANA: A
 főnévi csoport alapkérdései, Újvidék 1972;
 АЛЕХИНА М. И.: Определенность и неопределенность
 предмета как контекстуальная категория. = Русский
 язык в школе, 1974/5 81-85.

KISÉRLET

A HATÁROZOTTSÁG LÉNYEGÉNEK MEGRAGADÁSÁRA

1. A névelő funkciói

A határozottság nyelvi kifejezőeszközeit a nyelvi rendszerek szinkron metszetében vizsgálva sok tanulságos részlet tárul föl, a leginkább szembeszökő mégis az, hogy mennyire eltérő ezen eszközök használata a különböző nyelvekben, s hányféle funkciót tölthetnek be egy-egy nyelven belül is.

Kiragadott példaként vegyük szemügyre a nagyon elterjedt határozott névelőt.

1.1. Szemantikailag egyaránt megvan a lehetőség akár arra, hogy a névelő a vele aktualizált névszó jelentését konkrét irányba fordítsa /A macska ellopta a kolbászt/, akár arra, hogy általánosítsa /A macska megfogja az egeret/. Konkretizáláskor éppúgy indokolhatja használatát a szituációból nyilvánvalóan közös ismeret /például terített asztalnál: Kérem a sőt!/, mint a szövegösszefüggés – ha úgy tetszik a "másodszori említés" /Két gyermek fürdik a patakban: egy fiú és egy leány. A fiúcska hét éves lehet, a kislány fiatalabb./, vagy az adott beszédhelyzettől független előzményekből táplálkozó azonos tudati tartalom /A Párt meghatározta a soron következő feladatokat/.

Példáink a határozott névelőnek e különböző szemantikai funkcióit, az eltérő irányultságú és természetű utalásokat egy nyelven belül mutatták, s ha tör-

ténetesen nem magyar, hanem német, vagy angol lett volna e nyelv, hasonlóan sokarcúnak látnánk a névelőt. Több nyelv összevetése azt is feltárja, hogy azonos szemantikai helyzetben a névelővel bíró nyelvek közül az egyik szükségesnek érezheti a határozott névelő használatát olyankor, amikor a másik nyelvben felesleges. Az angol például nem tesz határozott névelőt a személynevek elé, hiszen ezek határozottsága evidens. Az olasz viszont – éppen mert evidens a határozottság – szükségesnek érezheti és ki is teheti a névelőt nemcsak a familiáris névhasználatban, hanem közismert személyek megnevezésekor is /il Sforza, il Dante/^{24/}.

1.2. Grammatikailag is eltérő funkciói lehetnek a határozott névelőnek, mint morfológiai segédlexémának^{25/}.

a/ Vannak esetek, amikor kizárólag a névelő mutatja a főnév deklinációbeli mozgását, s ezáltal a r e l a t í v viszonyítási síkon nélkülözhetetlen segédesszközzé válik. Például ném.: der Mann, den Mann, dem Mann /ilyen célra a németben is megkaphatják a névelőt személynevek: der Tod des Sokrates/. Az artikus segítségével történik a románban is a főnevek

/24/ FOGARASI MIKLÓS: Grammatica italiana di novecento. Budapest, 1969. 127. /Egyetemi jegyzet/

/25/ A viszonyítási síkoknak e pontban alapul vett rendszerét ld. DEME LÁSZLÓ: A beszéd és a nyelv. Budapest, 1976. 42-44.

és főnévként használt szók ragozása^{/26/}.

b/ Az előbbi funkcióval szoros összefüggésben befolyásolhatja a jelzői **k o n g r u e n c i a** megvalósulását is a névelő. Közismert, hogy a németben a határozott névelő jelenléte szerint változóan használandó az erős, illetőleg a gyenge melléknévragozás, mégpedig azért, hogy a melléknévnek a főnévre való vonatkoztatása mindig egyértelmű legyen. De a genus megjelölésében és az ezen alapuló egyeztetés irányításában elsőrendű szerepe van a névelőnek még az olyan nyelvekben is, amelyekben általában végződések alapján különülnek el a főnév ragozási típusai. Így az olasz: il cantante 'énekes' – la cantante 'énekesnő'; a spanyolban általános szabály, hogy az -a végű főnév nőnemű, az -o végű pedig hímnemű, mégis: el día 'a nap' és la mano 'a kéz'. Az -e-re végződő spanyol főnevek nemét pedig már csakis a névelő mutathatja meg: el chocolate, la parte. De helyettesítheti is a kongruenciát a névelő, ha az egyébként jelzői ragozódásra nem alkalmas szót mintegy hozzáöleli a főnévhez, így biztosítva a szószerkezet⁺egységét. Erre az ógörög nyelv nyújt számos példát, vö.: ὁ εἰς τὴν Ἀθῆναι ὁδόν 'az athéni, Athénba vezető út'.

c/ A főnevek nemét a névelőn jelölő nyelvekben gyakori, hogy a főnevek többes száma is csak a névelő alakján mutatkozik meg – de ott mindig megmutatkozik!

/26/ ÁDÁM ZSIGMOND–BALÁZS JÁNOS–BALÁZS LÁSZLÓ: Helyesen románul², Bukarest, 1962. 64.

Ilyenkor a névelő, mint a többségi viszony egyedüli exponense az i n f o r m a t í v funkciósíkon is morfológiai segédeszközzé válik. Vö.: német: das Feuer - die Feuer; olasz: il lapis - i lapis, la città - le città; spanyol: el cactus - los cactus, la tesis - las tesis; a franciában az írásképp különbséget tesz az egyes és többes számú alakok között, de a beszédben legtöbbször e nyelvben is csak a névelő hordozza a megkülönböztető jeget.

d/ Végezetül betölthet a szóképzéssel rokon funkciót is a névelő, amikor a szófaji átcsapás eszközeként alkalmazzák főnevesítésre. A román nyelv szabálya, például így szól: az artikus hozzaillesztésével bármely szófaj főnévi szerepet kap^{/27/}. A főnevesítés e módja más és más sajátosságokat mutathat a nyelvek belső szerkezetétől függően, a részrendszerek egymásra épülésének megfelelően.

d-1/ Nyilvánvalóan a l e x i k a síkján funkcionál az angol határozott névelő, amelynek jelenléte a főnévség kritériuma lehet az azonos alakú, több jelentésű igei, illetőleg főnévi előfordulású szók közötti különbségtételkor /take the lead - lead the way/. Hasonlóképpen lexikai értékű és mértékű a változás a németben /leben - das Leben/^{/28/}, mert mindegyik eset-

/27/ ADÁM-BALÁZS-BALÁZS: i.h.

/28/ A főnévi értéknek megfelelően használandó nagy kezdőbetű pusztán a szófajváltozást helyesen regisztráló írásbeli konvenció, a beszélt nyelvhasználati formában természetesen nincs megkülönböztető szerepe.

ben megváltozik a mondatbeli beépíthetőségével /szófaji értékével/ együtt a bővíthetősége /szófaji természete/ is: to fight out the three to one lead - easily lead sy; glücklich leben - das glückliche Leben; magyar példa: Elég volt az örökös szánom-bánomból.

d-2/ Nem okoz ilyen gyökeres változást a melléknév főnevesülése. A melléknév magába szívja ugyan a mellőle elmaradt főnév szubsztanciális tartalmát, de mégis elsősorban a minőségét, a tulajdonságát idézi föl bennünk, s csak közvetve utal annak hordozójára, de nem jelentésének, csupán jelölési értékének megváltozásával. Eggyel magasabb szintre kerül a mondatban, az elmaradt jelzett szónak megfelelő funkcióba, de bővítményeit már nem érinti a változás, szófaji természete megmarad. A névelő ezekben az esetekben m u t a t í v síkon működő viszonyítóelem szerepét tölti be: a kék a kedvenc színem; a sötétebbik kék áll jobban neked; a hibásat kiválogatták, s csak a teljesen egészségeseket csomagolták ládádba. - A tulajdonságnak továbbra is a hordozóra való vonatkoztatása még nyilvánvalóbb olyan nyelvekben, amelyekben a névelő tükrözi a nemek megoszlását. Kiemelkedik ezek közül is a spanyol nyelv, amelyben a semleges nem már szinte teljesen háttérbe szorult, a semleges nemű névelő csakis ebben a mutatív funkcióban fordul elő, olyankor, amikor absztrakcióval főnevesül a melléknév, számnév vagy névmás: lo bueno 'das Gute, a jó

/dolog/', lo pasado 'a múlt /idő/', lo unico 'az egyetlen /dolog, amit pl. megtehetünk/', lo mio 'das Meinige, az enyém',/29/.

A határozott artikulusz csak egyik fajtája a névelőnek, s bár a felsorolt jelenségeket nemcsak pre-, hanem postpozicionális névelőn is megfigyelhettük, nem merném állítani, hogy a felsorolással kimerítettnem volna a névelő által betölthető funkciókat. Nem is ez volt a célom, hanem a lehetőségek széles skáláját akartam érzékeltetni. Az artikulusz használati módja ugyanis minden nyelvben összefonódik a nyelv többi részrendszerével, ezektől is függ. Bármelyiket tekintjük is az itt felsorolt funkciók közül, megváltozott szintaktikai helyzetben mindegyik követelményt teljesítheti valamelyik egyéb nyelvi eszköz /például névmás/, sok funkció pedig bizonyos nyelvekben egyáltalán szóba sem jöhet /mint a magyar vagy angol névelő esetében a ragozás és egyeztetés/. Mindezen funkciók között tehát még nem találtuk meg azt a közös valamit, ami jellemző volna minden névelőre, de csakis a névelőre jellemző. Az egyes nyelvek nyelvtanai is terjedelmes fejezeteket szentelnek a maguk névelőinek, de igen tartózkodó a nyelvtudomány, amikor a névelőt általában kellene meghatározni/30/.

/29/ VLADIMIRO MACCHI: El Español. Praktisches Lehrbuch der spanischen Sprache. Halle/Saale/ 1958.

/30/ KRÁMSKY 1972-ben még mindig érvényesként idézheti HODLER 1954-beli megállapítását, hogy a névelőkutatás még csak a kezdeteknél tart.

2. A határozottsági tipológia lehetőségeiről

2.1. Az artikulus **maga** is sokféle lehet alaki és helyzeti jellemzői szerint is, azokban a nyelvekben pedig, amelyekben nincs névelő, gyakran bizonyos deklinációs, konjugációs, vagy éppen szórendi szabályok állíthatók párhuzamba más nyelvek névelős alakulataival – mint szemantikai ekvivalensek. A szemantikailag ekvivalens fordulatokat viszont kevés kivételtől eltekintve megtaláljuk azokban a nyelvekben is, amelyeknek alaki rendszerében nem kap külön hangsúlyos helyet a határozottsági viszonyok kifejeződése. Ez a tény teszi azt lehetővé, hogy a határozottság kifejeződésének eltérő formáit véve a felosztás alapjául a világ nyelveit tipológiai rendszerbe lehet sorakoztatni.

A határozottság kifejeződésének különböző formái közelebb vihetnek bennünket a határozottság lényegének megragadásához. Igaz: az, hogy a határozottság kifejeződésének lehetőségeit számba vegyük, feltételezi, hogy kialakult kép éljen bennünk a határozottság mibenlétéről, különben honnan tudnánk, hogy mi-nek a kifejeződését keressük. Ez viszont azt jelenti, hogy óhatatlanul bizonyos előítéletekkel kezeljük a nyelvi tényeket. Másrészt /és ezt sokkal lényegesebbnek látom/: valószínűleg nem lehetséges – legalábbis eddig nemigen sikerült – egyértelműen típusokba sorolni a nyelveket p u s z t á n a határozottság for-

mális nyelvi oldalról való megközelítés alapján. Így ugyanis figyelmen kívül maradnak a tipizálandó nyelv egyéb vonásai, márpedig a határozottság kifejezőeszközei mindenkor az adott nyelvi rendszeren belül, az adott nyelven létrehozott beszédművek közegeiben, a nyelvhasználat törvényszerűségeinek megfelelően alakultak és működnek.

2.2. KRÁMSKÝ könyvének is legnagyobb hiányosságát látom épp abban, hogy a határozottsági kategóriák kifejezési formái légüres térben lebegnek, ezért a határozottságról előre megalkotott ítéleteinek igazolásán túl már homályban maradnak előtte egyéb fontos szempontok.

A nyelveket a határozottsági kategória kifejezésének alaki sajátosságai szerint csoportosította, de szinte alig akad olyan nyelv, amely egy-egy általa körvonalazott típust maradéktalanul reprezentálna. Könyvének II. része, bár a címe "The Typology of Languages", sokkal inkább a határozottság kifejezőeszközeinek tipológiai rendszere, mint a nyelveké. Az olvasóban ugyanis végül sem alakul ki valamiféle összkép arról, hogy az egyes nyelvek miképpen érvényesítik a határozottsági viszonylatokat a tényleges kommunikációban. /Talán azért, mert ilyen vizsgálat-hoz már nem elegendő az egyes nyelvek morfológiai állományának összevetése, hanem szükség volna az illető nyelvek szövegalkotásának vizsgálatára is./

Különösen azt a tipológiai csoportot terhelik

ellentmondások, amelyekbe azon a címen sorolta be a nyelveket, hogy "The category of determinedness vs. indeterminatedness is inherent in the noun itself, or in an other word category". Igaz, a tulajdonnevek inherens határozottságát, mint kvázi-univerzális jelenséget elhárítja az e típust jellemző sajátosságok közül, de még így is jóval tágabb e kör, mint ahogy ő ábrázolja. Alighanem univerzálisnak tekinthető ugyanis bizonyos névmások határozottsági, illetőleg határozatlansági tartalma, s nem is csak a főnévi értékben szereplő névmások értékelhetők e szempontból, hanem a névmási jelzőkkel determinált főnevek határozottsága is. KRÁMSKÝ könyvének ebben a részében figyelmen kívül hagyta ezt a fontos szócsoporthat, márpedig vagy el kellett volna hárítania a tulajdonnevekkel együtt, vagy különben azon az ingoványos területen találjuk magunkat, ahol már a determinánst könnyű összekeverni az artikulussal. Ilyen szemléletű nyelvtipológiában már nem volna helye az "artikulus nélküli nyelvek" csoportjának. KRÁMSKÝ – mint már láttuk – az ilyen azonosítás lehetőségét eleve elutasította, de a névmások határozottságának kérdésében nem foglalt állást.

Könyvének ebben a fejezetében végeredményben csak azokkal a jelenségekkel foglalkozik, amikor a nyelvben megvan az egyik névelőtípus, és a kategória másik pólusát nem jelöli semmi. Azt gondolom azonban, hogy ez a típus tágabb, mint amilyennek KRÁMSKÝ ábrázolta. A jelöletlenül maradó egyik pólus ugyanis nem-

csak a típusos "artikulus"-sal párhuzamosan nyer grammatikailag értékes funkciót, hanem azokban a nyelvekben is, amelyek flexió által, de csak az akkuzatívusra korlátozva tesznek különbséget határozott és határozatlan között. Vannak nyelvek, amelyekben ez keresztezi az egyik névelő meglétét, mint például a törökben, ahol csak határozatlan névelő van, de a határozott tárgyat esetrag is megkülönbözteti, míg a határozatlan tárgy nominatívuszi alakú. Ám ha ugyanez a főnév nem tárgy, hanem valamilyen határozó, akkor a megkülönböztetés jelölése elmarad; a főnév határozott tartalma azonban nélkülül is nyilvánvaló.

Egyáltalán: mi az, hogy inherens valamely szó határozottsága? Ha az egyik pólus jelöltségével áll szemben jelöletlenül a másik, akkor nem a szóra vonatkozólag inherens, hanem a megjelölés hiányában rejtőzik a többletjelentés. A magyar igének sem inherens sajátossága sem az egyes szám harmadik személy, sem a jelen idő, sem a kijelentő mód, bár az adalék, adat, adomány főnevek tövét képező ad ige egyes szám harmadik személyű, jelen idejű alakja kijelentő módban ugyancsak ad. Ez az egyik ok, amiért vitathatónak látszik, hogy inherensen határozott-e a perzsa, vagy határozatlan a bulgár főnév, ha nincs mellettük az artikulus. A másik okról később részletesebben is lesz szó: arról tudniillik, hogy a köznevek határozottsága vagy határozatlansága mindig a szó használatának következménye, nem pedig a lexéma jellemzője.

KRÁMSKÝ könyvét olvasva még egy hiányérzete támad az embernek, mire a végére ér: addigra derül ki, hogy a névelő, az artikus meghatározásával tulajdonképpen adós marad. Míg egyfelől erőteljes vonással húzta meg a névelő és a névmás határvonalát, addig a másik oldalon teljesen elmosódik a megkülönböztetés az artikus és az egyéb viszonyjelölő /toldalék-/ morfémák között. Sőt. Nemcsak hogy elmulasztja a definitív értékű megkülönböztetést, hanem épp az összetartozásukat sugallja, amikor a határozottsági kategória kifejezőeszközeiként együtt szerepelnek nála a névelők "and other formal grammatical expedients". /Vö.: i.m.8-9./ Ezt az összetartozást erősíti meg a könyv tipológiai részének beosztása is, amelyben a különféle típusú artikusokat használó nyelvek után azokat keríti sorra, amelyek főnévragozásban, melléknévragozásban, igeragozásban juttatják kifejezésre a határozottságot/határozatlanságot, majd ezek után és ezek nélkül beszél a "névelő nélküli nyelvek"-ről. Vagyis: ha egy nyelvben van például tárgyas igeragozás, akkor azt már nem tekinti artikus nélküli nyelvnek, ami nagyjából annyi, mintha a tárgyas igeragozást is egy fajta artikusnak tekintenénk, ami nem volna kisebb hiba, mint a névmásokat fogni fel artikusként.

3. A határozottsági kategória természetéről

Hogy a határozottság jelentőségének, univerzális jellegének, első- vagy másodrangú kategória voltának stb. elismerése körül meglehetősen eltérő vélemények alakultak ki, annak okát kisebb részt abban a nehézségben látom, amit a szóba jöhető nyelvi jelenségek változatos alaki és funkcionális sokfélesége jelent. Ezt a sokféleséget nyelvenként meglehetősen feltérképezték már, a részletekből azonban alig-alig akar kialakulni valami harmonikus összkép, mégpedig valószínűleg azért nem, mert egyrészt összemosódnak a jelenség szemantikai és grammatikai megközelítésének szempontjai, másrészt általában csak ritkán tesznek különbséget a langue jellegű határozottság és a parole jellegű aktualizálás között.

Elébe vágva annak a vitának, hogy grammatikai kategória-e a határozottság vagy szemantikai, esetleg logikai, le kell szögeznünk, hogy a nyelvész számára logikai kategóriák nem lehetnek kutatási célpontok, de nem mondhat le a logika eredményeinek felhasználásáról, amennyiben azok összefüggenek a gondolkodás objektíválásának módjával, a nyelvi megformálással is. — Ami a nyelvi oldalt illeti, az a véleményem, hogy a határozottság szemantikai kategória is, meg grammatikai kategória is, de e két kategória nem feltétlenül egybevágó, számos pontjukon nem felelnek meg egymásnak. Éppen ezért külön-külön kell megvizsgálni a jelenséget

a nyelvtudomány e két nagy területén, az illető területek sajátos természete szerint.

A szemantikai határozottságot igazolhatja adott esetben a megfelelő nyelvi kitevő jelenléte, hiányából azonban még nem feltétlenül következik a szemantikai határozatlanság; – gondoljunk az 1. és 2. személyű tárgy határozatlannak minősülésére a magyar igeragozás tükrében, vagy a névelő nélküli főnévhasználatra az ilyen angol mondatokban: "Father told me".

A szemantikai és grammatikai vonatkozások keveredése mutatkozik meg abban is, hogy a határozottságot a főneveken kívül gyakran igék és melléknevek kategóriájának is felfogják. /Igy KRÁMSKÝ is, i.m. 30./ – A melléknév úgynevezett gyenge ragozása a németben a jelzett főnév határozottsága esetén, vagy az igék határozott tárgyra /és alanyra!/ utaló személyragjai nyilvánvalóan az ige, illetőleg a melléknév morfológiai rendszerének a részét alkotják, tartalmilag azonban nem az ige vagy a melléknév által kifejezett cselekvés vagy tulajdonság határozott voltára utalnak, hanem a cselekvést vagy tulajdonságot hordozó szubsztancia határozottsági minőségével függnek össze. A határozottság mint szemantikai kategória tehát csakis a szubsztancia-fogalmak, illetőleg a szubsztanciaként felfogott, szubsztancializált fogalmak kategóriája lehet; ezek pedig a szövegekben mint főnévi természetű vagy főnévi értékű szók objektiválódnak.

4. A határozottság mint szemantikai kategória

4.1. A határozottság mint szemantikai kategória
kétségtelenül az emberi gondolkodás törvényszerűségei-
nek a függvénye: a nyelvi jelek jelentésének magva a
társadalmilag kialakított fogalom, s amikor a f o -
g a l o m h a t á r o z o t t s á g á r ó l beszé-
lünk, ~~nem~~ szabad figyelmen kívül hagynunk a logika
megállapításait.

4.1.1. A fogalomban általánosított tárgyak meny-
nyisége szerint a formális logika "üres", "általános"
és "egyedi" fogalmakat különböztet meg.

Az ü r e s fogalmak megkülönböztetése jogos
a gondolkodás szempontjából, hiszen ezek a valóság
hibás tükrözésének eredményeképpen jöttek létre; csak-
hogy a "kentaur" fogalma ugyanúgy a társadalmi tudat
terméke, mint a "ló" vagy a "lovas" fogalma, - s az
egyéni beszélő számára ugyanolyan objektíven adott is,
a fogalmat jelölő név használatára pedig ugyanolyan
szabályok érvényesek, mint a vele azonos szóosztályba
tartozó szavakra általában. A szóval jelölt fogalom
üres volta nem befolyásolja a szót tartalmazó mondat
formáját, csak igazságtartalmát, - ami természetesen
megintcsak nem jelenti azt, hogy üres fogalmakkal ne
lehetne helyes ítéletet tartalmazó mondatot alkotni.
S bár ismeretünk üresnek tudja is e fogalmakat, gon-
dolkodásunk ezeket is csakúgy egyediként és általános-
ként kezeli, mint azokat, amelyeknek terjedelmét bi-

zonyíthatóan valós létezők töltik ki. /Általános üres fogalom: kentaur, nimfa – egyedi üres fogalom: Styx, Charón ladikja./

Á l t a l á n o s fogalomnak azt a fogalmat nevezi a logika, amelynek terjedelmébe több, e g y e d i fogalomnak azt, amelynek terjedelmébe egyetlen dolog tartozik. Azt az egyébként helyes tételt, hogy a határozottsági kategóriák az egyedi és az általános szembenállásán alapulnak^{/31/}, súlyos hiba volna azonban úgy értelmezni, hogy az egyedi egyszersmind határozott, az általános pedig határozatlan is: ennek maguk a névelők is ellentmondanak. A határozott névelőnek – láttuk – van olyan általánosító szerepe, hogy az egész faj jelölésére képes alkalmassá tenni a vele kapcsolatban álló főnevet; a határozatlan névelőről pedig ugyancsak sokszor megállapították már, hogy egyedít: az illető faj egyetlen képviselőjére szűkíti a fogalom terjedelmét. RAOUL DE LA GRASSERIE is, E. SCHWYZER is az egyedítésben látta mindkét névelő alapvető feladatát, szerintük nincs is közöttük egyéb, mint fokozati különbség^{/32/}.

A határozott névelő általánosító funkciója külön figyelmet érdemel. Úgy tűnik, hogy ezt is az egyedítés sajátos formájának foghatjuk fel. Nem úgy, mint KARL

⁻⁻⁻⁻
/31/ KRÁMSKÝ i.m. 30.

/32/ Idézte KRÁMSKÝ i.m. 20, 22.

HORÁLEK, aki szerint ilyenkor valamely egyed szerepel az egész faj helyett^{/33/}, hanem úgy, hogy az adott általános fogalom specifikus ismertetőjegyei révén tudatunkban elkülönülve, mint részosztály zárt egyiséget alkot az őt tartalmazó tágabb fogalomkörön belül^{/34/}, s így szemben áll mindazokkal a fogalmakkal, amelyek vele egyenrangú részosztályként közvetlen összetevői egy még általánosabb nem-fogalomnak: "A macska emlősállat". Így ez az általánosítás valójában csak relatív egyedítés. Említésre méltónak tartom, hogy nem ismerek olyan adatot, amelyben az efajta relatív egyedítésnek az eszköze ne az "abszolút határozott" névelő^{/35/} volna.

Szükségesnek érzem hangsúlyozni, hogy ez a relatív egyedítés csak szemantikai: a "macska" fogalom a logika számára minden körülmények között általános fogalom marad, akár fajfogalomként, akár nem-fogalomként.

Az általános fogalmat jelentő nyelvi jel képzetkeltő ereje a relatív egyedítéskor a jelölt fogalomosztályról /azaz valamely magasabb rendű fogalom részosztályáról/ alkotott általános képzetet mozgósítja a jellevőben – természetesen a jeladó szándé-

/33/ A cseh nyelven írt tanulmányt KRÁMSKÝ¹ ismertette i.m. 20.

/34/ Hasonlóan pl. J.KURZ /Vö. KRÁMSKÝ¹ i.m.21./; GALTON: On the Function of the Definite Article in some Indo-European Languages. In: Folia Linguistica 1972. Tom. V. 1/2 151-155.

/35/ SCHWYZER terminusa

ka szerint. Az illető tárgynosztályba vagy fogalomosztályba tartozó bármely elem egymagában is képes azonban felidézni a nyelvi jelet a nyelvhasználókban, s ez a felidéző képesség kölcsönös, ennek következtében tehát minden szójel, amely általános fogalom megnevezésére szolgál, potenciálisan egyaránt vonatkoztatható akár a fogalomosztály egészére, akár annak bármely egyedi elemére is. Amikor az egyedi vonatkoztatás közlési szándékával megfogalmazott mondatban egy adott nyelv erre a célra névelőt használ /pontosabb kifejezéssel artikulust/, akkor arról valóban elmondhatjuk, kijelöl, konkretizál, egyedít – az azonban még egyáltalán nem biztos, hogy határozott is!

"A macska vitte el a kolbászt, láttam!"

"Egy macska vitte el a kolbászt, láttam!"

Mindkét mondatban egyetlen, a beszélő által látott macska-individuum szerepel, a maga konkrétan egyedi mivoltában, mégis, szemantikailag /de grammatikailag is/ csak az első határozott, az utóbbi határozatlan maradt – vagy lett? –.

Ilyen esetekben természetesen helytálló G. HAVAS KATALINnak az a megállapítása, hogy "A gondolkodás objektuma az általános fogalomnál is az egyed, nevezetesen /x/ a fogalom terjedelmét alkotó osztályból"/^{36/}.

Meg olyankor is, ha ilyen ítéleteket alkotok: "A Micu az egy macska". De ha a gondolkodás objektuma csak az

/36/ Formális logika, Budapest, 1973. 162.

egyed lehetne, miképpen gondolkodhatnánk például a "társadalom"-ról? S ha a gondolkodás objektuma mindig az egyed volna, egyáltalán hogyan születhettek volna meg az általános fogalmak?

Az e g y e d i fogalomra még könnyebben ráhagynánk, hogy ez legalábbis mindig határozott – de erre is rácáfolnak az olyan példák, amelyekben a határozatlanság nyelvi kitevői is jelzik a szemantikai határozatlanságot. "Prímszám 2 és 4 között": ez egyedi fogalom. Mégis fogalmazhatunk így: "Mondj egy prímszámot 2 és 4 között!" – legfeljebb nem lesz rá más helyes felelet, csak az, hogy "Három". Háboroghat sértettségében Kis Alfonz is így: "Majd én megmutatom, hogy egy Kis Alfonzot nem fognak ilyen egyszerűen elintézni!" Mindkét típuspéldában egyedi maradt a fogalom logikailag. Csak éppen az egyelemű osztálynak itt nem a terjedelme, hanem a tartalma került a mondandó homlokterébe: a terminus, amellyel objektiváltuk, nem csupán a megnevezését, hanem, s ezúttal elsősorban a jellemzését, minősítését is szolgálta az illető fogalomnak. A prímszámság ismérveinek nagyon sok szám megfelel, a "2 és 4 között" megszabott határ pedig újabb feltétel, amit ki kell elégíteni. Igaz, ez történetesen olyan szűk, hogy csak egyetlen szám fér bele. Egy Kis Alfonz minden olyan ember lehet, aki megfelel a "kisalfonzság" minden ismervének – más kérdés, hogy mindenki láthatja, tudhatná /vagy ha nem, hát majd most megmutatják neki/, hogy Kis Alfonznak nincs párja, épp

ezért egyedi a fogalom.

4.1.2. A fogalomban általánosított objektumok jellege szerint a formális logika különbséget tesz "konkrét" és "absztrakt" fogalmak között.

A k o n k r é t fogalmakban tárgyak alapján absztraháltuk a fogalmakat. E "tárgyak" lehetnek térbeli és időbeli kiterjedéssel bíró materiális dolgok /pl. "ember", "háború"/ és úgynevezett absztrakt tárgyak is /pl. "ok", "ítélet"/. Ha a konkrét fogalmakat az előző felosztási alap szerint vizsgáljuk meg, azok között egyaránt megtaláljuk az egyedi /"világegyetem"/, az általános /"naprendszer"/ és az üres fogalmakat /"tündérek"/. Ennek megfelelően mindaz, amit az előbbi részben elmondtunk, alkalmazható a konkrét fogalmak bármelyikére.

A b s z t r a k t fogalomnak az olyan fogalmakat nevezzük, amelyeket a tárgyakon megállapítható tulajdonságokról vagy a közöttük levő viszonyokról alkottunk, mégpedig úgy, hogy a tulajdonságokat, viszonyokat az őket hordozó tárgytól elvonatkoztatva, önmagukban szemléljük. Absztrakt fogalom tehát a "jó-ság", "kövérség" /tulajdonságok absztrahálásából/ és az "egyenlőség", "okság" /viszonyok absztrahálásából/.

A viszonyok és főként a tulajdonságok különböző mértékben, többé-kevésbé eltérő formában lehetnek jelen hordozóikban. Más sajátosságot értünk "jó-ság"-on, ha egy jó_gyerek, vagy jó_vállalatvezető, vagy a jó_idő

alapján próbáljuk meg elvonatkoztatni. Valami azonban mégis közös mindegyikben, adott esetben az, hogy mindegyiket jellemezhetjük a "jó" tulajdonsággal, ami azt jelenti, hogy a megelégedést egyformán kiváltó mértékben megfelelnek a velük szemben támasztható /természetesen különböző/ követelményeknek. Így az elvont "jó-ság" végeredményben mégis mindig ugyanazt a pozitív tulajdonságot jelenti, ha konkrétan már az egyes tulajdonsághordozókon más-más sajátosságokban nyilvánul is meg.

Ha a tulajdonságot nem izoláltuk a hordozó tárgytól, akkor már a tulajdonságról is konkrét fogalmat alkottunk, például: "anyám jósága", "az emberek közötti egyenlőség" stb. ugyancsak konkrét fogalmat jelölünk az "egyenlőség" szóval, ha nem az elméletileg lehetséges viszonyra alkalmaztuk, hanem a viszonyt megtestesítő valamelyik matematikai képletre.

A mindenfajta hordozótól elvonatkoztatva elgondolt absztrakt fogalmak egyediek. Egyediségük a tulajdonnevekéhez hasonló szemantikai határozottságot biztosít nekik, ami épp úgy eredményezheti azt, hogy az angol nyelvben egyáltalán nem használnak mellettük névelőket: "Truth is the daughter of time", mint azt, hogy a magyar beszélő minden anaforikus vagy szituációs meghatározó körülmény nélkül is határozott névelővel szokta ezeket összefűzni: "Győz az igazság".

A magyar szövegekben azonban nemcsak a határozott

névelő, hanem a határozatlanság nyelvi kitevői is társulhatnak absztrakt fogalmakat jelölő főnevekhez. Ilyenkor az egyedi természetű absztrakt fogalmat az anyagnevekhez hasonlóan, kontinuumszerűen fogjuk fel, s velük kapcsolatban ilyen esetben a határozatlanság sajátos aspektusáról, a partitív értelmű határozatlanságról beszélhetünk: "Mennyi jóságot, szeretetet tékozoltak rá!", "Igazságot akarunk!".

Végeredményben:

Ha a szójel jelentésének magvát képező fogalom logikai minőségét és a szó tartalmi határozottságát mérjük össze, azt látjuk, hogy míg a szemantikailag határozott szójelek logikailag egyedi, vagy legalábbis **relatívan** egyedített fogalmakat hordoznak, addig az már korántsem mondható el, hogy ha egy fogalom logikailag egyedi, akkor szemantikailag is feltétlenül határozott. A jelölt fogalom logikai minősége csak biztosíthatja a nyelvi jel számára a határozottság lehetőségét, de hogy a beszéd során ezt a lehetőséget kiaknázza-e a beszélő, az mondanivalójától, partnerétől, és az egész beszédhelyzettől függ.

4.2. Már a bevezetőben utaltam arra, hogy nem tartom kielégítőnek a tartalmi határozottságnak olyan értelmezését, amely szerint a beszélő és a hallgató számára egyaránt ismert dolgok volnának határozottak. Teljesen tisztázatlan ugyanis, hogy mire vonatkozik ez az "i s m e r e t".

Semmi esetre sem gondolhatunk valami ténybeli ismeretre, a "határozottság" jegyét viselő nyelvi jel denotátumáról szerzett tárgyi tudásra. Ugyan miféle tényleges ismeretet nyújthat a "Volt egyszer egy ember" bevezető mondat, mégis elegendő ahhoz, hogy így folytatódjék a mese: "s az embernek volt három fia". Nem "ismert"-té tette a kontextuális előzmény, csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy történetünk hőse egy ember lesz, a továbbiakban mindig ugyanarra az emberre tessék gondolni, ha csak nem jelezzük az új szereplő megjelenését. Ebben az esetben azt is mondhatnánk, hogy az úgynevezett "másodszori említés" indokolja a határozottságot, – nagyon sok más esetben viszont nem hivatkozhatunk rá. Minden előzmény, sőt a partner előismereteinek teljes hiánya ellenére is határozottnak mutatkozik a mondat tárgya itt: "Egyszer megkérdezték az egyik barátomat – te nem ismered őt –, hogy mit tenne ilyen helyzetben". De határozatlan is maradhat a főnév a másodszori, vagy akár harmadszori említésben is, bár nyilvánvalóan azonos a denotátuma, pl.: "Hirtelen előttem termett egy férfi. Egy férfi szakadt ruhában, borostásan. Egy férfi, akinek az arcára visszaemlékszem, amíg csák élek."

Nem tekinthetjük a határozottság hátterének a jelölt fogalom tartalmának ismeretét sem, hiszen a nyelvi jel helyes használata feltételezi, hogy valamilyen mértékben ismerjük a vele jelölt fogalmat, képünk legyen a fogalom tartalmát alkotó, a fogalomalkotás alap-

jául szolgáló ismertetőjegyekről, akár határozott, akár határozatlan formában használjuk. S "a_fiam", "a_munkám" a beszélő számára bizonyosan egészen másképp ismert tartalmat jelentenek, míg "a_fiad", "a_munkád" csak a partner tudná jellemezni, a rejtélyes idegenek "a_titkát" pedig egyikünk sem ismeri – a szövegben mégis egyformán határozottak.

De valamely szó határozottsága nem fakadhat a jeltest ismerős voltából sem, hiszen még a "másodszori említés" legtisztább eseteiben sem követelmény a nyelvi jel megismétlése: elegendő, ha egy bizonyos szemantikai mezőben találkozunk az első és a második utalás: "Egy kocsi haladt el mellettünk. A lovak fáradtan poroszkáltak, a kocsis bóbiskolt a bakon"^{/37/}.

Az ismertség kritériumának vizsgálata ezek szerint csupa negatívumokat eredményezett.

4.3. Mi hát az a tartalmi többlet, ami eldönti, hogy határozottnak vagy határozatlannak minősítjük-e beszéd közben az illető szubsztanciát?

Azt már rég megállapították, hogy a névelők alkalmazásakor a beszélő tekintettel van a hallgatójára. Az a szemantikai kategória tehát, amely az artikulusban jut kifejezésre a legszembevetőbb módon, ha nem -----

/37/ Az ilyen típusú anaforikus névelőhasználatról
vö.: BALÁZS JÁNOS; NyK. LVII, 204-25.

is független a gondolkodástól, mégsem annak a kategóriája, mint azt KRÁMSKÝ vélte /i.m. 52./, hanem a kommunikáció területére tartozik. Vizsgálata is csak akkor lehet eredményes, ha a közlési helyzetből indulunk ki. A logika azt tanulmányozza, hogyan gondolkodik az ember a világról. A nyelvészt az érdekli, hogyan mondja el egyik ember a másiknak, hogy mit gondol a világról.

4.3.1. Leszámítva azt a néhány, szinte primérnek mondható érzelemkitörést, amelyek gyakran nyelviileg is tagolatlanok, közlési értékük pedig akkor se igen vezethető le szerkezeti elemeik szemantikai jellemzőiből, ha szerkesztettek, vagy esetleg tagoltak, megnyilatkozásainkat általában partnerhez intézzük, és ilyenkor mindig vezérel bennünket a befolyásolás szándéka; még a túlnyomóan ábrázoló-tájékoztató mondatainkat is azért mondjuk el, hogy hallgatóságunkat az együttgondolkodásra serkentve a bennünk kialakult vélemény átvételére, elfogadására rábírjuk, de legalábbis tudomásul vegye a közlésünket. Az információ-átadás sikeréhez elengedhetetlen, hogy a beszélő összeegyeztesse a hallgatóval tudattartalmának a kommunikációs aktusban mozgósított részleteit. A szemantikai határozottság illetve határozatlanság lényegét a magam részéről abban látom, hogy a beszélő úgy alkalmazza a rendelkezésére álló nyelvi eszközöket, hogy a jelek által a hallgatóban felidézni kívánt képzetek végülis

célszerű["] mértékben megegyezzenek a saját tudattartalmával.

Az a k c i d e n c i a - f o g a l m a k esetében az egyeztetéshez elegendőnek tűnik a nyelvtudás, a jel jelentésének ismerete. Ha azt halljuk: "zöld", "fut", mindenkiben, aki érti e szókat, nagyjából azonosnak tekinthető képzeteket ~~ke~~tenek. Ha szűkíteni akarjuk a "zöld"-nek minősíthető színtartományon belül a szóba jöhető árnyalatokat, vagy a cselekvés végrehajtásának módozatait, legtöbbször a lexika területén maradva alkotunk új szót, motívált jelet alkalmazva a tartalmában gazdagabb, de terjedelmében korlátozottabb új, motívált fogalom jelölésére.

A s z u b s z t a n c i a - f o g a l m a kkal más a helyzet. Valamely általánosabb fogalom tartalmát képező ismertetőjegyek egyaránt jellemzőek a terjedelemhez tartozó valamennyi egyedre. A egyedek azonban a közös ismertetőjegyeken túl más, csak rájuk jellemző jegy/ek/ alapján el is különülnek egymástól, csak nézőpont kérdése, hogy mennyire. A mi szempontunkból, sőt talán a macska szempontjából is elegendő, hogy e-
geret fogott. Az egér szempontjából már korántsem mindegy, hogy melyik egeret fogta meg.

Minél közvetlenebb a kapcsolatunk valamelyik, a környezetünkben levő valóságrész^{let}tel, annál inkább számontartjuk egyedeit, s annál inkább súlyt helyezünk ezek pontos azonosítására, ennek érdekében pedig az

egyedi fogalmak egyedi megjelölésére. Megkülönböztető nevet kap minden ember, s az a név a maga egyedi mi-voltában képviseli őt az ismerősei számára. A névadás tradíciói és konvenciói határt szabnak a névadók fantáziájának, ezért társadalmi méretekben sok az azonos személynév; a homonima-szerű jelet az adott "denotátum"-ra alkalmazó jelhasználók szűkebb köre számára azonban többnyire egyértelmű a jelölési értékük. Ha mégsem, akkor a jel módosításával szoktuk egyértelművé tenni a jelölést: Kis III. József - Jóska, Józsi, Jocó stb., illetve Kis József, a költő. --- Egyedi elnevezések segítségével azonosítjuk közleményeinkben földrajzi környezetünk fontosabb tájékozódási pontjait, az égitesteket, a jelentős emberi alkotásokat, de az állatok közül már csak azokat, amelyekkel szorosabb a kapcsolatunk: kutyát, macskát, lovat, tehenet, papagájt; már a háziállatok között is ritka azonban a "tulajdon" nevére hallgató kakas, disznó, kacsa - de nevet kap a cirkuszba, állatkertbe kerülő medve, orosz-lán, vagy akár egy nevezetes kísérleti egér is /vö.: "Virágot Algernonnak"/, mert ez a legegyszerűbb biztosítéka annak, hogy beszéd közben pontosan arra az egyedre vonatkozó képzetet idézzünk fel a hallgatóban, amelyre mi is gondolunk.

A valóság azonban atomjaira hullana szét, s a közlések érthetőségének gátjává lenne, ha minden új jelenséget, környezetünk minden darabját - csak különbségeiket tartva szem előtt - külön névvel illetnénk. A tu-

lajdonnévvel kitüntetett egyedeket is gyakran célszerűbb valamelyik általános fogalomkörbe tartozásuk szerint emlegetni /testvérek, lakótársak, kollégák, értelmiségiek, magyarok stb./. Az azonos rendeltetésű és ennek megfelelően többé-kevésbé hasonló küllemű használati tárgyakat például már csak közös nevükön emlegetjük. Legtöbbször persze valamelyik tárgyról beszélünk, s többnyire igényt tartunk arra, hogy a partnerünk is tudja, melyik ez a tárgy, de azt is értesse, ha nem egy konkrét dologra gondoltunk, hanem a fogalomosztály egész terjedelmére. Ennek érdekében a k í v á n t m é r t é k i g igyekszünk biztosítani az összhangot saját tudattartalmunk és a beszélgetőtársunké között. Gondolkodását úgy terelhetjük a kívánt irányba, ha meghatározzuk, hogy melyik egyedről /illetve milyen egyedről, esetleg egyáltalán nem is egyedről/ van szó. Ebben az értelemben beszélhetünk a k t u a l i z á l á s r ó l: a nyelvben lehetséges jelentések közül a beszédhelyzet szempontjából aktuálisra irányítjuk a hallgató /olvasó/ figyelmét.

4.3.2. Az aktualizálás ilyen értelmezésben a határozottság/határozatlanság kategóriáját teljes egészében tartalmazza: a szélső pólusokat és a köztük levő fokozatokat is. Ugy gondolom azonban, hogy a fokozatok között valahol kell lennie egy szakadéknak, amelyen innen és túl lényeges különbséget mutat ki a szemantikai érzék. Abban ugyanis igen különbözőek a nyelvek, hogy melyik fokozatot, sőt hogy melyik ellen-

pólust milyen módon, milyen eszközökkel aktualizálják; hosszú listákon lehet sorolni, hogy hol teszi ki valamelyik névelőt az egyik nyelv olyankor, amikor egy másik – az illető névelőtípust ugyancsak használó – nyelv nem alkalmazná. /Kontrasztív vizsgálatokban ez fontos szempont szokott lenni./ Arra azonban nemigen találni példát, hogy az egyik nyelven határozott névelőt kellene alkalmazni olyan szemantikai helyzetben, amikor valamelyik másik nyelv a határozatlant tenné.

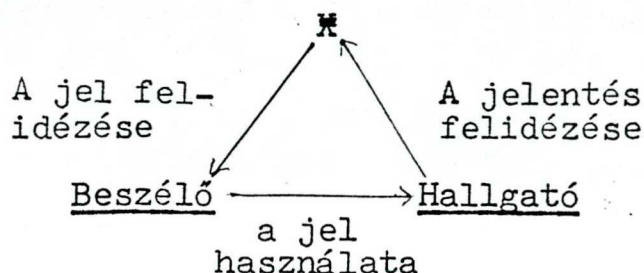
Milyen fokozatai lehetnek hát a képzetek egyeztetésének a kommunikációs partnerek között, s hol van az a szakadék, amely határt von a határozott és a határozatlan közé?

A/ Mindig h a t á r o z o t t s z e m a n t i k a i l a g az olyan, szubsztanciát jelölő szó vagy szószerkezet, amelynek alkalmazásakor biztosítva van, hogy a hallgató pontosan tudja: a valóság mely darabjának jelölésére szolgál az – a beszélő pillanatnyi intenciója szerint.

/a/ a fogalom egyedi, és ezzel mindketten tisztában is vannak:

-- Még sohasem látta a Balatont.

-- Az idő végtelen.

/b/ A fogalom általános, de az adott összefüggésben csak egy bizonyos egyede jöhet szóba.

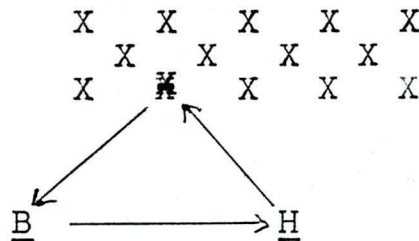
-- Nem láttad az esernyőmet?

-- A bal felső fiókba tettem a kulcsot /amelyre szükség van/.

-- Egy ember hadonászva kiabált, mindenki őt figyelte.

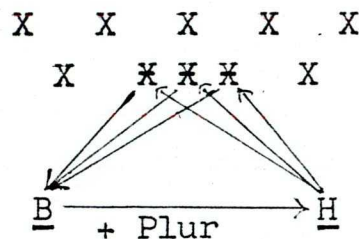
-- Az iskolában felejtettem. /Ti. amelybe járok/

-- A 7-es játékos dobja a büntetőt. /amit épp az előbb ítélték meg/

Természetesen a fogalomnak egyszerre több egyedére is utalhatunk így:

-- Mikor hozod vissza a könyveket? /Amelyeket a múlt héten kölcsönkértél/

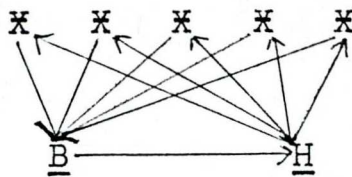
/c/ A megállapítás érvénye a fogalomkörbe tartozó összes egyedre kiterjed

/Fegyveres terroristák térítettek el egy utasszállító repülőgépet/

-- A géprablókat mind elfogták

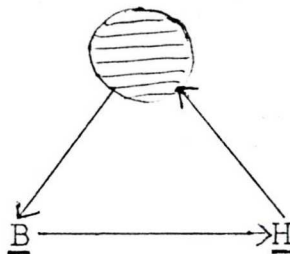
-- Mind az öt géprablót elfogták.

-- Az öt géprablót elfogták. /Már ennyivel is világosan kifejezésre juttathattuk, hogy nem is voltak többen/

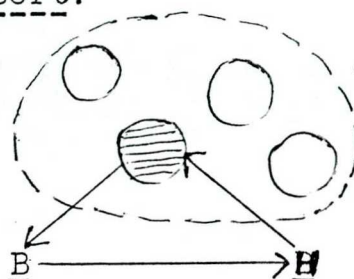
/d/ Anyagnevek, kontinuumok esetén az illető anyag bizonyos adott mennyiségére, darabjára vonatkozik a jelhasználat.

- Kiitta a tejet. /Ami az edényben volt, mind/
- Megvette a cementet. /Amennyi az építkezéshez kell/
- Itt az idő, induljunk! /Amit kitűztünk az indulásra./

/e/ Mindig határozottak az általános fogalmak és a kontinuumok jelölői olyankor, ha használatuk a fogalom teljes terjedelmére vonatkozik. Ezáltal az egységes fogalom maga válik egyeddé, amely szemben áll az őt tartalmazó nem-fogalommal, és elkülönül annak többi faj-fogalmától. A szembenállás nem feltétlenül explicit.

- A kutya háziállat.
- A kávé /is/ drágább lett.
- Szereted a sört?

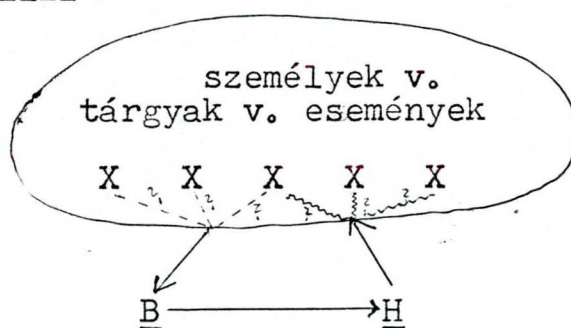

B/ Szemantikailag határo-
zatlán a szubsztanciát jelölő szó, ha előfor-
dulása a hallgató számára a fogalomkörnek nem egy bi-
zonyos egyedet, vagy a kontinuumnak nem konkrétan kö-
rülhatárolt, adott mennyiségét képviseli, hanem bár-
mely elemét, amely megfelel az illető fogalom krité-
riumainak.

/a/ A képzetek egyeztetése a beszélő tájékoztatlan-
sága folytán nem lehetséges; pusztán a szubsztan-
ciaféleségre való utalás történik meg a lehető
legtágabb, legáltalánosabb fogalomkör megadásá-
val.

/a-1./ A beszélő nem is tartja lényegesnek ennél pon-
tosabb utalás használatát:

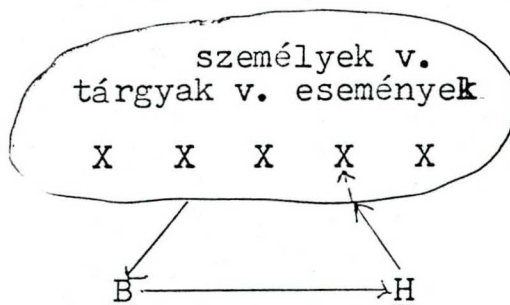
- Valaki kopog.
- Valami belement a szemembe.
- Még akármilyen közbejöhöt.

/a-2./ A beszélő kérdez, mert abban bízik, hogy épp a
partnere segítségével fogja kiegészíteni a saját
hiányos tudását, és úgy tudják pontosan egyeztetet-
ni a képzeteket:

- Ki telefonált?
- Mi történt?

-- Mit hoztál?

/b/ A beszélőt kielégíti, ha partnere csak annyit tud, hogy ő miféle valóságmozzanatról beszél; hogy melyikről, az pillanatnyilag nem számít.

/b-1./ A beszélő tudattartalmában egyedi a képzet, de ennek a hallgató által való azonosítását nem tartja szükségesnek /vagy lehetségesnek/:

-- *Hoztam neked valamit.*

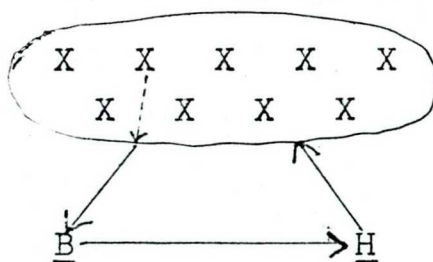
-- Vettem egy kalapot.

-- Levelet kaptam apámtól.

-- Egyet-mást már hallottam róla.

-- Az alapszervezetből két embert jelöltek a delegációba.

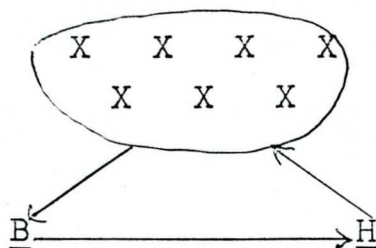
/A fogalomkörnek természetesen több egyede is szóba jöhet, ezt mutatja az utolsó példa is, akár csak az A/ - /b/ pont.

/b-2./ A fogalomnak csupán tartalmi oldala, a körébe tartozó egyed/ek/nek a minősége lényeges az adott összefüggésben, a beszélő is erre koncentrálni:

-- A szomszédunk kutyát tart.

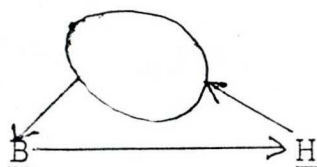
-- A képen a hetes játékos éppen büntetőt dob.

Anyagnév vagy egyéb kontinuum hasonlóképpen:

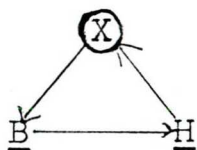
-- Igyunk több tejet!

-- Az edző időt kért.

Egyedi fogalom is minőségi oldalával aktualizálódik:

-- Egy új Adyt sejtettek benne.

Összegezve:

A szubsztanciafogalmak jelölésére alkalmas nyelvi jelek olyankor mutatkoznak szemantikailag határozott-nak, ha a hallgató pontosan tudja, hogy a beszélő az adott esetben a fogalom t e r j e d e l m é b ől aktuálisan m e l y i k elemre, illetőleg ha kontinuum, melyik hányadára vonatkoztatva használta a jelet.

A szemantikai határozatlanságnak két forrása lehet: /a/ a beszélő tájékozatlansága

/b/ a hallgató tájékozatlansága, amelynek tudatában a beszélő először is a fogalomkör felől orientál-

ja a hallgatót. /A beszélő, tehát a beszélés szempontjából közömbös, hogy a hallgató tényleg tájékozatlan-e a döntő az, hogy a beszélő feltételezze ezt./ – Tulajdonképpen ez áll szemben a határozottsággal, mégpedig azáltal, hogy ilyen esetekben a fogalom elsősorban tartalmi oldalával aktualizálódik.

A határozottságnak és a határozatlanságnak az oppozíciója nem ellentmondásos szembenállás:

a határozottsághoz nélkülözhetetlen az egyedítés, de ezt nem zárja ki a határozatlanság sem /vö. a határozatlan névelő egyedítő funkciójával/;

a határozatlanság nem azonos a határozottság hiányával /ahogy azt a dichotom szemantikai jegyekkel dolgozó analízisek sugallnák "+Det/-Det" formulájukkal/, hanem mindkettő pozitív dolog: a nyelvi jel jelentéspotenciáinak különböző módokon való aktualizálódása;

a szemantikai határozottság, illetőleg határozatlanság a kommunikációs kapcsolatban jelentkező kategória, amely a nyelvi állományban meglevő szubsztanciajelölők használatba vételével valósul meg, s amely ezért a beszéd univerzálja.

4.4. Miből táplálkozik a szemantikai határozottság, mi biztosíthatja^{/38/} a kommunikációs kapcsolatban, hogy

/38/ Vö.: 46. lap A

a hallgató mindig tudja, melyik az az egyedi /vagy legalábbis egyedi értékben szereplő/ szubsztancia, amelyre a beszélő az adott jellel utalni kívánt?

Több ilyen tényező van, amelyeket két nagy típusba lehet összefoglalni: vannak extralingvisztikaiak, és vannak a nyelviséghez tartozók.

4.4.1. Extralingvisztikainak nevezem azokat a tényezőket, amelyek nem nyelvi formában vannak jelen a kommunikációs kapcsolatban: ez a szituáció és a partnerek közös tudati tartalma. Az utóbbit nemigen szokták külön számon tartani. Általában a szituációval módosodik össze azon a címen, hogy a beszédhelyzetnek mindeképpen tényezői a partnerek, az ő tudattartalmukat tehát a szituációban eleve adotttnak kell venni. A magam részéről szükségét érzem e kettő megkülönböztetésének, s nemcsak azért, mert amit közös tudattartalomnak nevezek, az az adott beszédhelyzetet megelőzően jutott a partnerek tudatába, míg a szűken értelmezett szituáció csak azokat a körülményeket jelenti, amelyek közt az adott kommunikációs kapcsolat fennáll: tárgyi környezet, időbeli viszonyok, társas kapcsolatok stb. Vannak azonban olyan sajátos beszédhelyzetek, amelyek kétségtelenül megmutatják, hogy a beszélőket körülvevő fizikai valóság másképp nyomja rá bélyegét a beszédmű/vek/ kialakítására, mint a partnerek tudatában korábbról meglevő ismeretek. Amire a "hagyományos" közvetlen kommunikációs kapcsolatban elég egy-egy gesztus és/vagy névmási utalószó, azt egy telefonbeszélgetésben már

megjelenítő erejű leírással kell ábrázolnunk. A közös tudattartalom viszont ilyenkor is lappangásban marad. Sőt: csak a beavatottak által ismert referenciájú utalásaival különösen jó szolgálatot tehet, mondjuk, felesleges fültanúk jelenlétében történő információcsere-nél: "Találkoztál már vele? Átadtad neki? - Nem, azóta nem járt ott." -- Sokkal inkább szükségét érezzük azonban a feltehetően meglevő közös tudattartalom nyelvi formában való objektiválásának az egyoldalú kommunikációs helyzetekben. Egy nyilvános előadáson például az ábrákkal körülbástyázott előadó bátran mutogatja pálcájával, hogy miképpen függ össze "ez a jelenség" "amaz"-zal, de nem lévén módja meggyőződni arról, hogy bizonyos előzetesen megszerezhető ismeretek valóban megvannak /és felszínen vannak/ minden hallgatójában, a sikeres ismeretterjesztés érdekében jól teszi, ha az üres névmási utalás helyett ezeket is tartalmas fogalomszókba öltöztetve **azövi** bele mondandójába.

Ismereteinket leginkább nyelvi közvetítéssel szereztük, gondolkodni is valamilyen nyelven gondolkodunk, ha pedig gondolatainkat kinyilvánítanánk, akkor is a nyelvet kellene felhasználnunk; miért sorolom hát a tudati tartalmat mégis extralingvisztikainak? Azért, mert épp arról van szó, hogy nem nyilvánítjuk ki, ha nem érezzük külön szükségesnek, még utalni sem utalunk esetleg explicit utalószóval, mégis hiánytalan az információcsere, hibátlan a képzetegyeztetés, és ez kizárólag ennek a lappangva jelenlevő, de a beszélő ál-

tal számításba vett tényezőnek az eredménye. Ez a tényező ilyen módon éppúgy pszichológiai jellegű, mint az érzelem, vagy akarat, amelyet szintén kifejezhetünk a nyelv segítségével, de ettől még nem lesznek a nyelv elemei.

A/ Tipikusan a szituáció révén válik szemantikailag határozottá valamely nyelvi jel /jelkapcsolat/, függetlenül attól, hogy alkalmazott-e, alkalmazhatott-e egyáltalán artikulust az adott nyelven beszélő, ha:

a jel potenciális denotátumai közül csak egy jöhet szóba: -- Tedd az asztalra! /nincs több asztal a közelben/; -- A sárga rózsát kérem. A sárgát kérem. /csak egyetlen sárga rózsza van a vázában/

a többes számú jelhasználat az összes szóban forgó egyedre vonatkozik: -- Az üres sörösuvegeket visszaváltjuk; -- A többi elviheted.

az anyagnév a szóba jöhető teljes anyagmennyiséget jelöli: -- Kérem a sót /ami az asztalon van, a sótaratóban/

gesztussal jelöljük ki az adott valóságdarabot:
-- Azt nem kérem. Ezt a három szálát tessék becsomagolni!

a jel a szituációban tényezőként, első vagy második személyben szereplőkre vonatkozik: -- Hiszek neked.
-- A kérdés mindannyiunkat érint.

az adott szituációban érvényes koordináták szerint "mérjük be" az azonosítandót: -- Itteni barátainkat meghívjuk a holnapi vacsorára.

Szituációként meghatározó szerepet legtöbbször a közvetlen környezet játszik, itt érvényesül legegyszerűbben a deixis is, de lehetnek olyan összefüggések, amelyekben a szituáció kitágul: "itteni barátaink" lehetnek egy város lakói, de egy más ország polgárait is jelölhetjük így; az "itteni gravitáció" pedig már a Földön mérhető gravitáció, szemben a Hold nehézségi törvényeivel, vagy az űr súlytalanságával.

B/ Közös tudattartalomról akkor beszélhetünk, ha a beszélő joggal számít arra, hogy jelhasználata a hallgatóban is felkelti ugyanazon jeltárgynak a képzetét, amelyik őt megszólalásra ösztönözte, mert:

kettejük korábbi ismeretsége folytán az adott jeltárggyal kapcsolatban közös előzményekre hivatkozhat:
-- Képzeld, találkoztam a Melánia nénivel! - Ne mondd! Még mindig abban a házban lakik?

a hallgató makrotársadalmi hovatartozásának ismeretében tudja, hogy az illetőnek ismernie kell az adott jeltárgyat. Ehhez nem kell korábbi ismeretség, hiszen a közös témához megfelelő előismereteket nyújthat azonos szakma, munkahely, lakóhely, érdeklődési kör, műveltségbeli hasonlóság, azonos korosztály, stb.: -- Hallotta, hogy leváltják a vezetőséget? -- Ott lakik az új hídnál abban a tízemeletesben. -- "Megvette már az ehetit?" -- A történet a kiegyezés korában játszódik. -- A mai tizenévesek unalomig füttyülik a Babilont, és azt hiszik, a Sorrentói emléket a nagypapa bazárban vette egy társasutazáson.

a közös nyelv, a nyelvi jel jelentésének egyszerű ismerete is biztosíthatja /jeltárgy természeténél fogva/ a helyes vonatkoztatást: - Folytatódnak a tárgyalások a leszereléssel kapcsolatban.

4.4.2. A nyelviséghez tartozó tényezőnek nevezhetünk mindent, ami az adott kommunikációs kapcsolat fennállásakor abban elhangzik /vagy leíródik/, azonban itt is elkülönül egymástól két nagy csoport: a váltokozva első személyben megszólaló partnerek egyrészt természetes módon hagyatkoznak saját, már elmondott, esetleg éppen elmondandó szövegük meghatározó hatására, másrészt a legnagyobb mértékben figyelembe veszik szövegalkotásukban a társuk elhangzott kijelentéseit. /Ez ugyanakkor a leghitelesebb forrás a partner tudattartalmára vonatkozóan.../

A szövegösszefüggés meghatározó funkciójának eredményeképpen lesz a másodszori említés - általában - határozott formájú, s ezért mutatja legtöbbször a határozottság formális jegyeit a főmondatban az a mondatrész, amely a mellékmondatot képviseli.

Valamelyik beszélőnek saját nyelvi szövegét az ő szempontjából nézve kontextusnak nevezem, akár folyamatos, akár közbeszólások szakítják meg. Így a legszűkebb értelemben használom ezt a terminust, a szövegösszefüggésre alkalmazva csupán. A szembenálló partner megszólalásait, mint a kontextusba beékelődő, belefonódó, de attól mégis idegen szöveget intertextusnak nevezzük.

Mindkét tényező azonos nyelviségben realizálódik, ezért sok azonos vonást fedezhetünk fel bennük, vannak azonban olyan különbségeik, amelyek mégis indokolják szétválasztásukat. E különbségek elsősorban abból fakadnak, hogy az intertextussal egyidőben ug-rásszerűen megnő a szituáció befolyásoló szerepe is: a kontextushoz viszonyítva épp ellenkezőjére fordul a "hier - jetzt - ich" koordináták értéke, az "ez itt" automatikusan "az ott" lesz, - ha csak nem olyan viszonyítást fejez ki, ami "nekem" is, "neked" is egyformán közeli, illetőleg távoli. Az eleven szituációban oly gyakori névmáshasználat csak akkor jelent egyértelmű utalást valamely kívülálló harmadik /potenciális partner!/ számára is, ha követni tudja, mit ki mondott.^{/39/}

Terminológia-használatomban igyekszem következetesen elhatárolni egymástól a kontextust és a szituációt is.^{/40/} Nem mindenki választja el ilyen markánsan a szöveget és a környezettel való összefüggést, vannak, akik mindkettőre a "kontextus" kifejezést alkalmazzák.^{/41/} - A magam részéről lényegesnek tartom

/39/ A kontextus és intertextus viszonyáról a névmáshasználat tükrében v.ö. A magyar igealakok funkcionális rendszere. = NéprNytud. XXI.77.skk.

/40/ V.ö. A mutató névmás tartalmi feltöltődése. = NéprNyelvtud. XIX-XX. 338. skk.

/41/ Pl. R. D. BRECHT: Deixis in Embedded Structures. = Foundations of Language XI. 4. 492: "when the point of orientation is outside the linguistic discourse, that is, is contained in the extra-linguistic context,..."
/Kiemelés tőlem./

megvonni a határt a fizikai környezet beszédhelyzetet és beszédművet formáló jelenléte és az ábrázoló erejű beszédi megnyilvánulások között. Szituációja minden kommunikációs kapcsolatnak van, az állati kommunikációnak is. A környezet minden közleményhez hozzáadja a maga elemeit, akkor is, ha ezek az elemek anélkül válnak a nyert információ részévé, hogy nyelviileg egyáltalán formát ölthettek volna. A sokat emlegetett méhek tánca is a szituáció által nyeri el aktuális közlési értékét, de kontextusa – olyan értelemben, mint az emberi közleményeknek – nincs. Az egész egy komplex mozgásrendszer, amely fő vektorával kijelöli a társak számára a követendő irányt, intenzitásával a körülbelüli távolságot, tehát teljesen a fizikai értelemben vett "helyzet" függvénye, amelyben még a nap állásának is vitathatatlan, bár még nem egészen tisztázott szerepe van. Csak az emberi beszéd az, amely elszakadni is képes a szituációtól, és így tájékoztathat olyasmiről, ami nem itt, nem most történik, ami sosem volt, ami csak lesz, ami lehetne, vagy aminek lennie kellene; mindez azonban már csak a kontextus révén lehetséges.

A valós szituáció gyakran kifejeződik nyelvi formában is, de ez egyáltalán nem kötelező; ezzel szemben az ábrázolt szituáció csak a kontextusból épülhet fel képzeletünkben. A konkrét beszédhelyzetre vonatkozó mutató névmások elsősorban deiktikus utalással jelölik ki a jeltárgyukat még akkor is, ha előzőleg meg is neveztük azt: "Tessék, itt van egy levél, ezt add át X. Y.-nak!" Ugyanilyen világos a kívánságom akkor is, ha

csupán ennyi kísérszöveggel nyomom partnerem kezébe a kézbesítendő levelet: "X.Y.-nak add át!"

Ábrázolt szituációban, átképzeléses előadásban színezheti a deixis ábrázolása is az előadásmódot de sohasem nélkülözhető a szöveges előzmény, ilyenkor tehát a névmások mindig anaforikus feltöltődésűek. Pl.: "Amint belép az ajtón, tekintete rögtön megtalálja az ablakpárkányra készített levelet. Ezt kell hát elvinnie X.Y.-nak." -- NB! Az egyenesben idézett megnyilatkozások eredeti elhangzásuk körülményeinek valós szituációját természetesen deiktikusan tükrözik.

A 4.4. pontban felsorolt tényezők szükséges feltételei a szemantikai határozottságnak, de nem elegendők! Külön-külön is biztosítják azt az "ismertség"-et, ami alapja lehet például a pronominalizációnak, de együttesen sem jelentenek feltétlenül garanciát arra, hogy a beszélő és a hallgató képzetek az egyed azonosításában találkoznak, úgy, hogy azt a határozottsági viszonyokat érzékenyen regisztráló nyelvi formák is "határozott"-ként igazolhassák vissza.

-- Látod, pont ilyen kucsmát szeretnék.

Vagy:

-- Van a barátnőmnek egy hosszúszórú ezüstróka kucsmája, olyat szeretnék én is magamnak.

Az első mondatban a szituáció, a másodikban a szöveg-előzmény egyértelműen tölti fel a mutató névmás tartalmát, csak éppen a névmás – még ráértéssel, főnévi értékben szerepeltetve is – a minőségre mutat rá, s

ennek az egyeztetésével meg is elégszik a beszélő, a-
kinek az már teljesen mindegy, hogy az azonos fajtájú
kucsmák közül gondol-e egyáltalán konkrét példányra
a hallgató.

Az iménti példákból nyilvánvaló tehát, hogy a
tartalmi meghatározó tényezők csak akkor válnak a tar-
talmi határozottságot előidéző tényezővé, ha ezt elő-
segíti az a nyelvi forma is, amely az illető szubsztan-
cia-fogalmat hordozza.

5. A grammatikai határozottság

A határozottság, illetőleg határozatlanság mint
grammatikai kategória nem más, mint a szemantikai ha-
tározottságnak az objektivációja: a tartalomnak kife-
jeződési formája.

A nyelvek sokfélesége magyarázza a határozottsá-
gi kategória kifejezésre juttatásának sokféle módját
is. De mi a magyarázata annak, hogy vannak nyelvek,
amelyekből – úgy látszik – teljesen hiányzik a gram-
matikai határozottság, holott azt láttuk, hogy a sze-
mantikai határozottság kategóriája univerzális, és a
kommunikációban érvényesül. Érvényesülhet-e, ha nem
jut kifejezésre?

Ez az ellentmondás – véleményem szerint – csak
látszólag létezik. Meggyőződésem ugyanis, hogy minden
nyelvnek megvannak a maga kifejező eszközei, amelyek
hozzásegítik, hogy közléseiben mindig célszerűen ér-
vényesülhessen a szubsztancia-fogalmak megfelelő irá-
nyultságú aktualizálása. E kifejezési lehetőségek az

adott mondanivalótól és a pillanatnyi beszédhelyzettől függően irányítják a beszéd^u megszerkesztésének módját, vagyis a szintakszis – mégpedig mondattan és szövegszintakszis – területén érhetők tetten. A gyakori szintaktikai kapcsolatok aztán sztereotípiákká válhatnak, s egyes nyelvek szerkezete különösen kedvez annak, hogy ezek grammatikalizálódva, régi önmagukat részben megtagadva továbbfejlődjenek, s új morfológiai vagy lexikai elemmé átalakulva gazdagítsák az illető nyelv rendszerét, a továbbiakban pedig már maguk is befolyásolják e rendszer későbbi változásait.

Akik a determinációt a legtágabb értelemben használják, jelzői, tárgyi, határozói determinánsokról szólva a szintaktikai, még csak a p a r o l e szintjén grammatikalizálódott aktualizációs lehetőségekről beszélnek. Akik szűken értelmezik a határozottsági kategóriát, azok csak a l a n g u e rendszerbe már beágyazódott, önállóvá morfematizálódott jelenségeket tartják szem előtt. A névelőket és a névmásokat azonos kategóriába soroló osztályozások pedig abból a felismerésből táplálkoztak, hogy lényegében mindkettő a tartalmi-szemantikai határozottság megnyilvánulási formája, csak nem veszik észre azt a minőségi különbséget, amely elválasztja a csak a beszéd szintjén működő determinációs módozatokat a nyelvi szinten is meglevőktől.

/KRÁMSKÝ ezekről a nézetekről kifejtett kritikájában azt igyekezett kimutatni, hogy a szűken értelmezett artikulások olyan tartalmi többletet adhatnak a

főnévnek, amit az egyéb determinánsok nem. Ez természetes is, hiszen morfémaállománybeli önállósodásuk csak azáltal válhatott teljessé, hogy sajátos, külön jelentésmozzanat kapcsolódott hozzájuk. KRÁMSKY⁹ nem kereste ennek a többletnek a forrását, s nem határozta meg pontosabban a természetét sem. Ez oda vezet, hogy, mint még látni fogjuk: az artikulusról felvázolt képe eléggé féloldalas, és valószínűleg ezért nem egyértelmű az ő rendszerezésében a "névelő nélküliség" és a "lappangó határozottság" megítélése sem.

5.1. A h a t á r o z o t t s á g n a k a b e s z é d s z i n t j é n v é g b e m e n t g r a m m a t i k a l i z á c i ó j á t az artikus nélküli nyelvekben lehet megfigyelni. Közülük a legszélesebb körben /és általam is a leginkább/ ismertek a klasszikus latin és a mai orosz irodalmi és köznyelv. Mindkét nyelven a halhatatlan remekművek sora cáfolja, hogy a névelő hiánya valamiféle hátrányt jelentene, a nyelv szegénységét eredményezné. A következő lapokon nem azt kívánom felsorolni, hogy e nyelveknek mely elemei szerepelnek olykor a névelőhöz hasonlóan – ez rendre megtalálható minden általánosabb igényű nyelvleírásban. Ehelyett arra szeretnék rámutatni, hogy milyen nyelvi eszközök, illetve eszköz-kombinációk alkalmasak arra, hogy a 4.4. pontban felsorolt, a kommunikációs kapcsolat által nyújtott biztosítékokra támaszkodva /artikulusok nélkül is/ megteremtsék a köz-

lési célnak leginkább megfelelő egyezést a beszélő és a hallgató tudatában felidéződő fogalmak aktualizációs lehetőségei között./V.ö.: 4.3. rész is./

5.1.1. A "határozottság" fokának megfelelő formák a beszéd szintjén

A közös főnevek

Ezek az általános fogalmak jelölői általában, s attól függően határozottak vagy határozatlanok, hogy használatuk során megtörténik-e az egyedítés és az egyed azonosítása.

A valós szövegekben leggyakrabban közvetlen környezet, mondatbeli bővítményei determinálják a szubsztancia-hordozó nyelvi jelet. A "közvetlen környezet" kifejezést azért használom, mert nemcsak az alárendelt, hanem a fölérendelt tagok is meghatározóak lehetnek a szemantikai határozottságot illetően. Példa erre a klasszikus hibás szillogizmus: "Mus syllaba est. Mus rodit caseum. Ergo: syllaba rodit caseum." Az a MUS, amelyről azt állíthatom, hogy szótag, semmi esetre sem lehet azonos azzal, amelyik sajtot eszik. Az állítmány az, amely az első premisszában a MUS jelet metanyelvi jelentésben aktualizálja, a másodikban pedig élőlényre vonatkoztatja, amelyek közül valamennyi, a fogalomkörhöz tartozó példányra igaz, ennek következtében tehát itt a MUS már az egész állatfajt jelenti számunkra. Az első állításban tehát egyedi fogalom neveként, quasi tulajdonnév gyanánt, a másodikban pedig fogalom tel-

jességét egészében egyeditve azerepel a MUS jel, a szó tehát mindkét esetben határozott, lefordítanunk is névelővel kell.

A főnév bővítményei közül bizonyos típusok kifejezetten azt a célt szolgálják, hogy az alaptag tartalmát határozottá tegyék, ezek között első helyen kell említeni a kijelölő jelzőket. Külön kiemelendő a mutató névmási kijelölő jelző, amely a legtipikusabb és legáltalánosabban használt ilyen értékű determináns. /A főnévi értékben álló mutató névmás lehet határozatlan, de ha jelzőként alkalmaztuk egy főnév mellett, a kapcsolat mindig határozott értékű./

--"Planities erat magna, et in ea tumulus ... Hic locus aequum fere spatium a castris utriusque aberat ... Legionem Caesar ... passibus ducenti ab eo tumulo constituit." /BG. I. 43. 1-2./

--"Я никогда не видела этого человека"

A nem névmási kijelölő jelzők sorrend, helyzet, vagy a csak rájuk jellemző tulajdonság, minőség alapján azonosítják az egyedeket:

-- "reliqui ^{sece} ... in proximas silvas abdiderunt" /BG. I. 12. 3./

--"В последние три года ..."

--"Средняя заработная плата работающих женщин на 40 с лишним процентов ниже заработка мужчин, выполняющих аналогичную работу." /Правда/

Ez a fajta determinációs mód különösen gyakori az orosz nyelvben, amely az úgynevezett nem egyeztetett jelzők gazdag skáláját tekintve messze túlszárnyalja a mi jelző-fogalmaink determinációs lehetőségeit, például:

--"Международный экипаж в составе Романенко, Гречко, Губарева и Ремек ... /Правда/;

--"По программе изучения окружающей среды в интересах науки и различных отраслей народного хозяйства ... Ремек проводил наблюдение ледников ..." /Правда/.

Az orosz nyelvtanok szerint nem egyeztetett jelzőnek számít a birtokos jelző is. A birtokoshoz való hozzárendelést is kifejező jelkapcsolatok - a hangsúlyozottan partitív jellegű kifejezésektől eltekintve - a magyarban is, más nyelvekben is határozottak. A mutató névmási jelzőkön kívül a birtokos névmás a második leggyakoribb "határozottsági mutató". A birtokos névmás fogalmi magja azonos a személyes névmással - ennek kötelezően határozott voltáról még lesz szó; ez a határozott fogalomhoz kötés teszi határozottá a birtokos névmással determinált főnevet is.

Ezzel kapcsolatban azonban tanulságos, hogy mennyire nem igényli sem a latin, sem az orosz, hogy beszéd közben ezt a határozottságot előidéző birtoklási viszonyt nyelvileg kifejezésre juttassa, - ha csak nem helyez súlyt a birtoklás tényére. Ennek a mondatnak: "Kinyitottam a számat, és a fogorvos megvizsgálta a fogamat", helyes megfelelője oroszul csak

ennyi:

"я открыла рту, и зубный врач осмотрел зубы".

Ha hűek akarunk lenni a magyarhoz, és belefordítjuk a birtokost, az orosz anyanyelvű hallgató harsány derűltséggel érdeklődik, hogy kinek a fogát tartjuk még a szájunkban. A latinok sem tették ki léptenyomon a birtokos névmást csak azért, mert olyan fogalomról szóltak, amely nyilvánvalóan szorosan hozzátartozott valakihez vagy valamihez: "... equum ... aedificant sectaque intexunt abiete costas ... huc delecta virum sortiti corpora ... includunt caeco lateri ... uterumque armato milite complent." /Verg. Aen. II. 15-20./ Nyugodtan hagyatkoztak ilyenkor a szövegösszefüggésre, s a birtokos névmást azokra az esetekre tartották fenn, amikor valóban szükség volt a nyelvileg is pontosított azonosításra: "te tua fata docebo". /Verg. Aen. VI. 759./

Az eddig felsorolt jelenségek nem lépték túl a szókapcsolatok keretét: a domináns szubsztancia-jelölő jelentését legtöbbször az alája rendelt szerkezettag(ok) szűkítették a pontosan azonosítható egyedre. A 64. oldalon tárgyalt "mus" példája kapcsán ugyan szóltunk a predikatív kapcsolatban rejlő meghatározó lehetőségről is, ezzel azonban még nem jutottunk el a határozottság mondattani vonatkozásáig; ebben, s a hasonló esetekben ugyanis a szemantikai mezőösszefüggések hatására aktualizálódik sajátosan a főnév jelentése, függetlenül attól, hogy milyen grammatikai

viszonyban állanak egymással a szavak: mus caseum
rodit — mus caseum rodens.

Láttuk tehát, hogy nyelvi eszközök révén miként
válhat alkalmilag határozott tartalmúvá valamely fő-
név vagy főnévi értékben álló más szó, szerkezet, bár
a jelkapcsolatban nem szerepel "artikulus" — ezt a
morfémaosztályt az illető nyelvek nem is tartalmazzák.
Az azonban ezekben a nyelvekben is megfigyelhető, hogy
bizonyos mondatbeli funkciókat más és más módon töl-
tenek be a határozott, illetőleg határozatlan értékű
tömbök, azaz a mondat szintjén e nyelvekben is kife-
jezésre juthat — nyelvi következményekkel járhat — a
határozottsági kategória. Tudtommal a latinban még nem
végeztek felmérést a szórend és a határozottság össze-
függéseire vonatkozólag, de az oroszban már megállá-
pították, hogy a határozott tárgy vagy határozó gyak-
ran kerül a mondat élére, az állítmány elé, míg a ha-
tározatlan alany hátul áll^{/42/}: "На улице шел мальчик"
"Письмо написал мальчик".

Mind az oroszban, mind a latinban érvényesül vi-
szont az a tendencia, amely az angolra is jellemző:
ha határozott a tárgy, melyre a cselekvés irányul,
mellette az igét szívesen váltják passzívra, s ezáltal
a határozott tárgyból a mondat grammatikai alanya lesz.
A latinban különösen akkor gyakori ez, ha a logikai
álany háttérbe szorul. — Ez a tendencia persze nem

/42/ DEZSŐ LÁSZLÓ: Bevezetés a mondattani tipológiába.
Bp. 1972. 85.

azt jelenti, hogy a határozott tárggyal való aktív mondat szerkesztés helytelen volna egyik nyelvben is, s azt sem, hogy a passzív mondat alanya ne lehetne határozatlan. Ámde a szenvedő mondat alanya is előre szokott kerülni az oroszban, ha határozott, s az állítmány mögött áll, ha határozatlan, például: /Правда:/ "Под Киевом, в поселке Главаха, возведено необычное сооружение: Его точное название: трубчатая взрывная камера. ... Проект камеры разработан сотрудниками ..."

A latin szövegek is hasonlókat mutatnak, bár statisztikailag is bizonyító erejű példamennyiségre nem hivatkozhatom, de ez látszik elterjedtnek a szerkesztésben: "Gallia est omnis divisa in partes tres" /BG. I.1./; "Ea res est Helvetiis per indicium enuntiata" /BG. IV.1./; "Caesari cum id nuntiatum esset" /BG. VII.1./; – ellenben: "Reliquebatur una per Sequanos via" /BG. IX.1./

5.1.2. A "határozatlanság" fogalmának megfelelő kifejezési formák

Ezek a nyelvi eszközök még kevésbé hívták fel magukra a kutatók figyelmét, mint a határozottak. Ez annál inkább említésre méltó, mert hiszen a határozott szemantikai tartalom az, amelynek kevésbé van szüksége nyelvi megtestesülésre. Igaz, kézenfekvőnek látszik, hogy ha számba vettük a határozottság kifejezőeszközeit, a sorra nem került elemek maradnak határozatlannak. Így azonban még az sem biztos, hogy

akárcsak a lajstromozás is teljes lesz; annál valószínűbb, hogy elsikkad az egyes formák belső, tartalmi rokonsága, a jelenségek okszerű rendszere. Az is érthető, ha a határozottság felől induló elemző, nem találván ennek megfelelő "elváltozást" a nyelvben, nemigen gondol arra, hogy a kategória másik pólusának azért még lehetnek említésre méltó kifejezési formái, a nyelvhasználatban érvényesülő szabályai. Bizonyára ezért nem figyeltek fel eddig arra, hogy míg a latin vagy az orosz meglehetősen tartózkodó a határozottság kifejezése dolgában, a határozatlanság tekintetében olykor árnyaltabb különbségtevésre nyújt mindkettő módot, mint egyik-másik artikulust tartalmazó nyelv.

Az 50-51 oldalon a /b/ pontban összegyűjtött határozatlansági típusokban – a minőségcentrikusságtól elválaszthatatlanul – többé vagy kevésbé mindig jelen van a partitivitás mozzanata. A határozatlanság szemantikai analízisében is az egyik leggyakrabban szereplő szemantikai jegy a "partialitas", ez áll szemben a határozottságot jellemző "totalitas"-sal. A partitivitás azonban még nem egyenlő a határozatlansággal: a meghatározott részre, csoport kijelölt egyedére is utalhatunk partitívuszos szerkezettel, s akkor természetesen határozott lesz a kifejezés értéke, például: "minor fratrum" 'a kisebbik testvér'. Tény viszont, hogy a latinban olyan esetekben is genitivus partitivust találunk, amikor mi magyarul inkább hatá-

rozatlan nominativuszt, vagy a mondatban szükséges más esetet használnánk: 'néhány polgár' = pauci civium; 'pohár/nyi/ bor' = poculum vini; 'aranyhegyek v. aranyból való hegyek', még inkább 'nagy rakás/csomó arany' = montes auri. S hogy itt a megjelölt valóság-mozzanat minőségére vonatkozó eligazítást szolgálja a genitivusban álló főnév, azt igazolják nemcsak a genitivus materiae tiszta esetei, hanem azok a genitivuszok is, melyek olyankor is megtartják grammatikai formájukat, ha a birtokos szerkezet alaptagja /bizonyára elliptikus szerkesztéssel/ kimaradt a mondatból: "Fies nobilium tu quoque fontium" /Hor. Carm. 3. 13. 13./ 'te is nemes forrás leszel', azaz egyike az ilyen nemes forrásoknak.

Az oroszban már esetvégződésben megnyilvánuló opposíció van a partitivitásból fakadóan határozatlan és az azonosítandó mennyiséget egészében jelölő anyagnév között, ha ezek a mondatban tárgyként /прямое дополнение / szerepelnek: "он купил хлеба" 'kenyeret vásárolt'; "хотелось бы съесть чегонибудь холодного" 'jó lenne valami hideget enni'; "мы заказали сухого вина и судака по-польски" 'Száras bort és lengyel módra készült fogast rendeltünk' /t.i. ezekből egy-egy adagot, egy üveggel stb./ - de már a folytatás ilyenkor: 'A pincér kihozta a bort és a fogast' /t.i. amit megrendeltünk/: "Официант принёс вино и судака".

A főnév határozatlanságának mondatszerkesztésbeli következményeiről szükségképpen volt már szó a

határozottság kifejezésmódjainak tárgyalásával párhuzamosan: valamely mondatrész pozicionális kötöttsége csakis egy másiknak a párhuzamos megkötésével, hozzákötésével lehetséges. Latin szövegekben azonban előfordul egy olyan jelenség, amelyet nem lehet másnak tekinteni, mint a határozatlan mondatrész megkülönböztetésének, mintegy a határozottal való szembeállításának az összetett mondat szerkesztési lehetőségeinek kiaknázása révén.

TÖTTÖSSY CSABA figyelt fel arra, hogy klasszikus latin szerzők olykor a vonatkozó névmási kötőszóval kapcsolt mellékmondatok állítmányát coniunctivusba teszik anélkül, hogy ezt a módhasználatot más – például a mellékmondat következményes mellékértelme – indokoltta tenné. Az Ókortudományi Társaság 1971. XI. 19-i ülésén "A latin mondattan néhány kérdése" című előadásában fejtette ki igen meggyőzően ennek a rendhagyó igehasználatnak legvalószínűbb magyarázatát.

Az ő vizsgálatainak eredménye szerint következményes mellékértelem nélkül is coniunctivusban van a vonatkozó névmással kapcsolt jelzői mellékmondatok állítmánya, ha "qualitativ jelzőiek", azaz a "milyen?" kérdésre felelnek:

-- "Incidunt multae ... causae, quae conturbent animos ..." /Cic. Off. 3. 40./ - 'sok olyan eset fordul elő, amely megzavarja az emberek lelkét';

-- "octo hominum^{/43/} milia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis dif-
fugiissent, sed qui relictis in castris fuissent a ...
consulibus" /Cic. Off. 3. 114./ - 'Hannibal nyolcezer
embert tartott fogva; nem olyanokat, akiket harcban
ejtett foglyul, vagy akik a halálveszedelem elől el-
menekültek, hanem olyanokat, akiket a consulok hagy-
tak ott a táborban'.

Az esetleg kitett rámutató névmás /"is" etc./
ilyenkor 'olyan' értékű:

-- "Habetis eum consulem, qui et parere vestris de-
cretis non dubitet et ea, quae statueritis, quoad vi-
vet, defendere et per se ipsum praesatre possit." /Cic.
Cat. 4. 24./ - 'Van olyan consulotok, aki nem habozik
engedelmeskedni határozataitoknak, és képes arra, hogy
amiket el fogtok rendelni, azokat, míg csak él, meg-
védelmezze, s maga-magáért is jót álljon.'

Ugyancsak ilyen "coniunctivus qualitativus"-ban
van a mellékmondat állítmánya akkor is, ha nem jelző-
ként, hanem alanyi vagy tárgyi funkcióban van a főmon-
dattal összeszerkesztve:

-- "hic, hic sunt in nostro numero ..., qui de no-
strum omnium interitu ... cogitent" /Cic. Cat. 1. 9./
- 'itt, miközöttünk vannak olyanok, akik valamennyi-
ünk pusztulásáról ... szőnek terveket';

-- "Fuere, quos inconsultus pavor nando etiam capes-
sere fugam impulerit" /Liv. 22. 6. 6./ - 'Voltak /olya-

^{/43/} A genitivus partitivust itt a milia alak kívánja.'

nok/, akiket az eszeveszett félelem arra késztetett, hogy úszva is megkíséreljék a menekülést'.

Ezekkel a valóban semmi mással nem indokolható coniunctivussokkal szemben állnak azok a "determináló", tehát "melyik?" kérdésre felelő jelzői mellékmondatok, és nem qualitativ értelmű egyéb mondatrész értékű mellékmondatok, amelyeknek állítmány^{u)} indicativusban áll /feltéve, hogy nincs valamilyen egyéb oka a coniunctivus használatának/, s amelyekben az utaló névmás is – ha van – 'az' értelmű. Például:

---- "... eorum hominum, qui hoc idem sentiunt, mentibus ..." /Cic. Cat. 1. 29./ – 'azoknak az embereknek a véleményével, akik ugyanezt érzik...';

--- "... non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui iam illis fere se aequarunt, studiose legas" /Cic. Off. 1. 3./ – 'ne csak a szónoklataimat olvasd buzgón, hanem azokat a filozófiai könyveimet is, amelyek már szinte vetekednek velük';

-- "... dubitas, quorum mentis sensusque volneras, eorum aspectum praesentiamque vitare?" /Cic. Cat. 1. 17./ – 'habozol /még/ elkerülni azoknak a tekintetét, és társaságát, akiknek megséretetted a gondolkodását és érzelmeit?'/44/

/44/ Az itt kifejtett gondolatmenet az elhangzott előadásból származik, az általa gyűjtött példanyag egy részét TÖTTÖSSY CSABA levélben volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

Ugy gondolom, a felsorolt bizonyítékok birtokában TÖTTÖSSY CSABA joggal vont párhuzamot a magyar egyszerű mondaton belüli, határozott, illetve határozatlan névelővel, tárgy esetében pedig az igeragozással is megkülönböztetett "melyik?", illetve "milyen?" kérdésre felelő jelzői bővítmények¹ determináló funkciója, és a hasonló szerepű latin mellékmondatok között. Ám míg a magyarban a határozott lesz az igealak által is jelölt oldala a kategóriának, a latinban - az indicativust fogva fel alapalaknak - a határozatlant találjuk megjelöltnek. Igaz, a jelölő nem specifikus, számos más funkciót is betölt a nyelvben, - ezért is maradhatott épp ez a funkciója ilyen sokáig rejtve -, de az vitathatatlan, hogy általa a határozottság/határozatlanság két pólusának megkülönböztetése a latinban is nyelvi eszközzel, sőt szegmentálható nyelvi eszközzel valósulhatott meg olyan esetekben, amikor az információ egyértelmű átadásához erre szükség volt.

Az 5.1.1. és az 5.1.2. pontokban csokorba gyűjtött jelenségeket a határozottsági kategória grammatikai természetű oldalához soroltam, de azzal a megfontatással, hogy ezek a "parole" grammatikához tartoznak. A határozottság/határozatlanság kifejezésében tetten ért mondattani szerkesztési eljárások vagy a determináló szókapcsolatok nyilvánvalóan a b e s z é d s z i n t j é n funkcionálnak. A tartalmi határozott-

ságot a beszéd univerzális szemantikai kategóriájának találtuk: valószínűnek tartom, hogy a világ nyelveinek átfogó vizsgálata megmutatná: a beszéd szintjén minden nyelvben megvan a határozottság/határozatlanság nyelvi kifejeződésének valamilyen lehetősége.

5.2. A h a t á r o z o t t s á g g r a m m a t i k a l i z á l ó d á s a a n y e l v i á l l o m á n y s z i n t j é n azt eredményezi, hogy vannak olyan szóképzési, illetőleg morféma-állománybeli elemek, amelyekről már állományi szinten elválaszthatatlan a határozottsági kategória egyik vagy másik oldalának jelenléte.

5.2.1./A A szubsztanciajelölők egyes típusaiban már a szótári alak szótári jelentésének is alkotó eleme a határozottság mozzanata, anélkül, hogy bármiféle más nyelvi determináló eszközre volna szükségük.

Tulajdonnevek

Történetileg ugyan minden tulajdonnév köznévi eredetű, de köznévi jelentésüket többnyire teljesen elveszítik, mire a tulajdonnévi kategóriába kerülnek. Ez a legkülönbözőbb módokon megy végbe: elavulnak a köznévi használatban /különösen földrajzi neveknél gyakori/; valamely más nyelvből már mint tulajdonnevek kerültek át /ilyenek a kereszténységgel elterjedt személynevek/; esetleg az eredetileg motívált név önálló jelentéssel bíró komponensei homályosul-

nak el, a több elemű név így egybemosódik /ez különösen jellemző a mai orosz nyelvre, amelyben rengeteg mozaikszó születik rövidítésekéből, elsősorban intézmények megjelölésére/ stb.

A tulajdonnevek jelölési értéke azonban mindig egy meghatározott egyedre vonatkoztatható, ennek megfelelően a határozottságot más eszközökkel visszajelző nyelvekben mind határozottnak minősülnek. Feltehetőleg nincs ma olyan nyelv, amelyből hiányoznának a tulajdonnevek, ezért megkockáztatom, hogy a tulajdonnevek minden nyelvben a langue szintjén meglevő kifejező eszközei a határozottságnak.

A tulajdonnevek használatában is érvényesülnek azok a nyelven kívüli és szövegösszefüggésbeli meghatározó feltételek, amelyeket a határozottság szemantikai oldalán részleteztünk. Pusztán tulajdonnevet mindig csak a partnere tudattartalmára appellálva használhat a beszélő: csakis akkor, ha joggal feltételezi, hogy hallgatója tisztában van a név jelölési értékével. /Ezt természetesen nem szabad összetéveszteni a denotátum tányleges ismeretével./ Ha a feltételezése megalapozatlan volt, a partner azonnal visszakérdez, jelezve, hogy az információ átadása sikertelen maradt; ámde a partnernek nincs módja mindig visszakérdezni, a beszélőnek viszont igen gyakran van oka feltételezni, hogy a hallgató/ság/ még nem ismeri a név értékét. Ezért van az, hogy a familiáris társalgást leszámítva csak elvétve fordul elő egy-egy egészen

közismert név már legelőszörre is "csupaszon" egy szövegben. Igaz, a szépirodalom kivételnek látszik: ott az ilyen tulajdonnév-használat gyakran éppen hatásos stíluseszköze az "in medias res" kezdetnek. Például: "Lászlónak szerzett címe, rangja nincs még" /Sütő A.: Engedjétek .../. Az olvasóban rögtön felcsigázza a kérdést: "Ki az a László?" – bár a határozottsághoz épp elegendő közös előzmény az olvasó és az író számára, hogy az előbbi kezében tartja a könyvet, amelynek bizonyára egyik hőse lesz László. – A tudományos és ismeretterjesztő irodalom, a történetírás, útleírás, publicisztika stb. azonban még az érdeklődés felkeltésére sem engedheti meg magának az ilyen eszközöket. Julius Caesar például, aki *Bellum Gallicum* című munkájában harmadik személyben szerepelteti önmagát, saját nevénél megelégszik az első alkalommal is a puszta említéssel: "Caesari cum id nuntiatum esset ..." /I. 7. 1./. Minden más személy említésekor már értelmezői kiegészítés, jelzői mellékmondat, esetleg rövid jellemzés, de legalábbis hivatali minőségük feltünttetése adja meg az újonnan felbukkanó tulajdonnevek vonatkoztatási irányát:

-- "... Gaium Fufium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae iussu Caesaris praeerat, interficiunt ..." /VII. 3. 1./;

-- "Vercingetorix, Celtellini filius, Arvernus summae potentiae adulescens, cuius pater principatum totius Galliae ebtinuerat ..." /VII. 4. 1./;

-- "Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et ditissimus Orgetorix." /I. 2. 1./;

-- "Gutruato et Conconnetodumno ducibus ..." /VII. 3. 1./.

Horatius egykorú közönségének "tartalmas" név volt a Soracte vagy az Aufidus: a kései olvasóknak már magyarázó jegyzetre van szükségük, akárcsak a Magyarország földrajzában járatlanabb külföldieknek a Dobogókő vagy a Maros "megértéséhez". Hasonlóan jellemző példa a következő orosz újsághír, amely így kezdődik:

-- "Товарищ Л. И. Брежнев и президент Социалистической Республики Бирманский Союз У Не Вин обменялись поздравительными телеграммами ..." /Правда/.

Tulajdonnévi alanyt, tárgyat stb. használva tehát határozott alanyt, tárgyat stb. használ bármely nyelv; s a tulajdonnév határozottsága vagy a kommunikációs partnerek tudattartalékából fakad, vagy, ha ez nem elegendő, a név használatával egyidőben, a közvetlen kontextusban biztosítja a beszélő/író az egyed helyes azonosításának lehetőségét, leggyakrabban értelmezős szerkezet vagy jelzői mellékmondat segítségével.

Ha – ritkán – arra van szükség, hogy tulajdonnevet határozatlanul aktualizáljunk, akkor mindig igénybe kell vennünk a határozatlanság nyelvi determinánsait, amelyek mintegy felülbírálják, korrigálják a

tulajdonnév eredeti határozottságú értékét.

-- Egy Ady vezett el benne. – A határozatlan névelő az "adyság" minősége felé fordítja figyelmünket, a tulajdonnév szinte köznevesül /v.ö.: 51. lap/.

-- Nem lehet a célunk kis Babitsokat nevelni. – A jelzős tulajdonnév elől hiányzó névelő a többes számú alak mellett pozitívum: a többes szám $\emptyset$ határozatlan névelőjének értéke azonos az előző példában szereplő "egy"-gyel.

-- Valami Fekete telefonált. – Ezt olyankor mondja így az ember, amikor semmi közös előzménye nincs a partnerével Feketére vonatkozólag, lehet, hogy a hallgató tudja azonosítani a személyt, de a beszélő semmi esetre sem, s nem is érzi fontosnak. /V.ö.: 49. lap, a-1/.

Személyes névmások

A személyes névmások a tulajdonnévnek megfelelő pontossággal utalnak az azonosítandó egyedre, de előfordulási feltételeik mások. Az első és a második személyt jelölő névmásokat mindig a beszédhelyzet tölti fel az aktuális jelölési értékkel, míg a harmadik személyű névmások általában a kontextuális előzményben találják meg aktuális tartalmukat, a pusztán deiktikus kiegészülés ritka, s csak egészen különleges beszédhelyzetekben fordul elő a tudati tartalékból táplált "egyezményes" névmáshasználat /például a "nagy Ő" tréfás emlegetésekor/.

Mutató névmások

A mutató névmásokról azt mondja DEZSŐ LÁSZLÓ, hogy egyetemesen jelölik a határozottságot^{/45/}. Ezt a megállapítást ki kell egészítenünk azzal, hogy csak is a főnévi mutató névmásokra értendő, sőt ott is fordulhatnak elő kivételek^{/46/}.

A főnévi mutató névmások főnévi használata gyakran keveredik a személyes névmások harmadik személyével, különösen a latinban /is - hic - ille - iste - idem/. Az oroszban sem a személyre, illetve tárgyra utalás különbözteti meg őket jelentéstanilag leginkább – mint a magyarban^{/47/} –, hiszen a személyes névmások semleges nemű alakja aligha alkalmazható személyre. Inkább azon az alapon válnak szét, hogy az orosz mutató névmások elsősorban deiktikus vonatkozásúak, a személyesek inkább anaforikusak.

/45/ Bevezetés a mondattani tipológiába. Budapest, 1972. 69.

/46/ Ilyen kivételeket DEZSŐ LÁSZLÓ is említ, de másképpen értékeli őket. Őszerinte a Péter bort ivott. János is azt iszik példapárban a mutató névmás nem azonosít, pusztán anaforikus szerepű, az előzőre utal, de nem egyedít /i.m. 70./. Én úgy látom, hogy azonosít, de nem az egyedített, kiemelt részt, hanem a genus-t, mégpedig annak eredeti partitív határozatlanságával együtt.

/47/ A magyar mutató névmás személyre utaló használata legtöbbször pejoratív értelmet sugall, de a személyes névmás használata a tárgyra utalás anaforikus eseteiben gyakran helyesebb a mutató névmásénál /állítmány mögött, hangsúlytalanul/.

A visszaható névmás

A magyar visszaható névmásnak alanyesetét is számon tartjuk, bár az tulajdonképpen nem visszaható, hanem csak nyomatékosító funkcióban szerepel. Mind az oroszban, mind a latinban azonban már csak függő esetei vannak e névmásnak, a nyomatékos alany kifejezésére más névmások szolgálnak. Mivel a valódi visszaható használatban a visszaható névmás mindig a cselekvő alannyal való azonosságot juttatja kifejezésre, szükségképpen a szövegkörnyezetből nyeri mindig határozott szemantikai tartalmát.

5.2.1./B A határozatlanság mint a lexikai állomány bizonyos osztályaitól elválaszthatatlan jelentésmozzanat ugyancsak univerzálisnak látszik: valószínűleg nincs olyan nyelv, amelynek ne volna kérdő és határozatlan névmása. Közülük valószínűleg a partnert erősen befolyásoló kérdő névmások az ősi-ebbek, a határozatlan névmások ezeknek származékai. Mindkettő alapvetően a tartalmi határozatlanságnak a 49-50. lapon jellemzett /a/ típusának kifejezőeszköze, rendszerint a beszélő tényleges vagy színlelt tájékozatlanságát jelzik.

Külön figyelmet érdemelnek az orosz határozatlan névmások. Ebben a nyelvben ugyanis, melyet közismerten a határozottsági kategóriát csak latensen hordozó nyelvek közt szokás emlegetni, feltűnően differenciáltak a határozatlan névmások: éppen a határozatlan-

ság indítékairól tartalmaznak több és jobban árnyalt információs mozzanatot, mint a magyar, német vagy az angol határozatlan névmások. Ki tudják fejezni, hogy:

1/ az a bizonyos valaki/valami teljesen bizonytalan, egyedíthetetlen:

-- "ЗВОНИЛ МНЕ КТО-НИБУДЬ?" -- 'Keresett valaki telefonon?'

-- "Я ВОЗЬМУ ЧТО-НИБУДЬ ПОЧИТАТЬ" -- 'Viszek valamit olvasni';

2/ a közlés ugyan egy meghatározott személyre/dologra vonatkozik, de a beszélő ismeretei hiányosak ahhoz, hogy a saját tudatában jelenlevő egyedi képzetével azonosíttatni tudja a hallgató avalamely képzetét:

-- "К тебе ЧТО-ТО ПРИХОДИЛ" -- 'Járt itt valaki, aki téged keresett /de én nem tudom, ki volt az illető/'

-- "Я ВИДЕЛА, ЧТО ОН ЧТО-ТО ПРИНЁС" -- 'Láttam, hogy hozott valamit /de nem tudom mi lehetett az, mert pl. be volt csomagolva/'

3/ a beszélő ugyan pontosan is tudná azonosítani a személyt vagy tárgyat, de vagy a beszélgetőtárs nem eléggé tájékozott ehhez, vagy a beszélő fölöslegesnek tartja a pontos azonosítást, ezért elkerüli:

-- "Мне надо с ним КОЕ О ЧЁМ ПОГОВОРИТЬ" -- 'Beszél-nem kell vele valamiről' /én persze tudom, miről, az is lehet, hogy "ő" is tudja, de a partnernek éppen semmi köze hozzá/.

A határozottság nyelvi "kitevői" segítségével e névmások eredendő ^{által}határozottsága ugyancsak korrigálható, mint a tulajdonnevek határozottsága – igaz, a névmás szófaji értéke is csakúgy csorbát szenved, mint a tulajdonnévé. Például:

--"Szeretnék átadni valamit Katinak." - "Hát add át neki azt a valamit, de utána hagyd őt tanulni!" Ebben a példában a jelzői determináns szinte főnevesítette a névmást: a 'dolog, tárgy' stb. általános jelentésű fogalomszók szinonimájaként használtuk.

5.2.2. A határozottsági viszonyoknak a langue területén kimutatható specifikus, de nem univerzális kifejező eszközei az artikulusok.

Ebben a megfogalmazásban a "specifikus" kifejezés nem azt jelenti, hogy az artikulusoknak kizárólagos funkciója a határozottság, illetőleg határozatlanság jelölése, hanem azt, hogy minden egyéb funkciót is mindig úgy teljesítenek, hogy közben utalnak a dologfogalom határozottságára, illetve vannak olyan használati lehetőségeik is, amelyekben már semmi más funkciójuk nincs, mint a határozottsági viszonyok kifejezésre juttatása /Például a magyar névelő határozószókkal alkotott kapcsolataiban: a tavaly, az ősszel; egy kicsit/. Más szóval: az artikulustól mindig elválaszthatatlan a határozottság kifejezése, bár lehetnek más, járulékos funkciói is. "Járulékos"-nak nevezem e funkciókat, nem pedig másodlagosnak, mivel megfigyelésem szerint éppen ezek a régebbiek, s a nyelvtörté-

neti fejlődés során szorította őket háttérbe az újonnan kikristályosodott jelentésmozzanat, amely ugyanakkor végleg le is választotta az artikulust mint morfémaosztályt azoknak a nyelvi eszközöknek a csoportjáról, amelyekhez korábbi állapotában tartozott. E járulékos funkciók a velük szorosan összefüggő alak sajátosságokkal együtt ugyanúgy nyelvenként különbözőek lehetnek, mint a többi szófaji kategória jellemző vonásai.

Az általam ismert névelők alapján valószínűnek látom, hogy leíró szempontból helyes az artikulust általában egy morfémanak tekinteni. SgNom alapalakjai legalábbis ma már mindenütt annak számítanak, még akkor is, ha történetileg kétségtelenül morféma-komplexumból fejlődött, mint a francia vagy az olasz partitív névelő. Ezeknek az esetében sem lehet ugyanis feltételezni, hogy az átlagbeszélő nyelvérzéke számon tudná tartani például a du alak összetettségét. Az artikulusok paradigmáiban már inkább találkozhatunk morfémakomplexumokkal /a sp. la többes számban las például még őrzi a pluralis toldalékát/, de legtöbbször ezek az alakok is eggyé olvadtak már, úgy hogy zömmel alakváltozatokkal számolhatunk, mint a német névelő flexiójában is.

Szokás az artikulusokat aszerint csoportosítani, hogy önálló alakúak-e, és hogy hol állanak a determinált főnévhez viszonyítva. Az utóbbi szempontot jutatta érvényre MORAVCSIK EDIT már említett dolgozatá-

nak függelékében /93-98/; KRÁMSKÝ² tipológiai rendszerében pedig az a felosztás alapja, hogy a határozottsági kategória mindkét tagját önálló szóval, vagy elő-, illetőleg utótagként álló simulószócskával, toldalékkal fejezik-e ki, esetleg az egyik pólust így, a másikat amúgy, vagy éppen valamilyen egyéb eszközt alkalmaznak.

Ezek a sajátosságok kétségtelenül szembeötlőek, de véleményem szerint nem alapvetőek, mert épp úgy következményei az új morfémaosztály kialakulását megelőző nyelvállapot használati konvencióinak, mint pl. a határozói viszonyt jelölő morfémák prepozicionális vagy postpozicionális segédlexéma volta, illetőleg affixálódása. A nyelveknek e sajátosságok szerint való tipológiai rendszerezése bármennyire kézzelfogható különbözőségekre épül is, két komoly hátránnyal járhat: egyfelől félő, hogy a látszólagos egyezések felszíne elfed bizonyos funkcióbeli különbözőségeket, másfelől túl sok az olyan nyelv, amely egyszerre több típusba is beleillik.

Önálló alakúnak csak azokban a nyelvekben maradhatott meg az artikulusz, amelyekben önálló alakú, a mondatban szintagmatikus kapcsolatot alkotó determinánsból fejlődött ki. Vannak olyan nyelvek is, amelyekben már affixálódott toldalékmorféma változtatott hasonló módon funkciót – például a komi, mari, vogul, udmurt vagy a nyenyec nyelvben a birtokos személyrag –, arra azonban nem ismerek példát, hogy ilyen elem ké-

sőbb önállósodott volna. Ebben bizonyára szerepe van a minden artikulusra jellemző hangsúlytalanságnak.

Az artikulusok alaki különállása egyébként meglehetősen ingatag kritérium. Jelentésük redukálódásával és a rájuk elő nyomaték természetes csökkenésével együtt alakjuk is többé-kevésbé redukálódni szokott. Az alaki változás mértékét az alaki változást előidéző jelentésbeli elkülönülés óta eltelt időtartam hossza alig befolyásolja, az már sokkal inkább, hogy az eredeti szintagmatikus kapcsolat minőségétől és az ennek megfelelő szórendtől függően az artikulus számára az alapszót megelőző vagy követő helyzet vált-e kötelezővé. Az artikulusok – bizonyára az elemek összetartozását érvényesítő szólamhangsúly hatására – sokkal hajlamosabbak a velük szintaktikailag egy egységet alkotó szókhöz affixálódni akkor, ha az előttük áll, mint ha mögöttük. Ennek az enklitikus hajlamnak lehet a következménye, hogy nemcsak a determinált névszókhöz tapadnak hozzá az őket követő artikulusok, – például a román, bulgár, svéd, dán, macedón nyelvben –, hanem a szókapcsolattal szervesen összetartozó prepozícióval is összenőhetnek, pl.: német: beim, zur, aufs; olasz: sull', al, nella stb. -- Az, hogy enklitikus vagy proklitikus-e valamely nyelvben az artikulus, vagy megőrzi alaki önállóságát akkor is, ha hátul áll,^{/48/}

/48/ Ilyen példákat indián nyelvekből idéz KRÁMSKY /93. skk./. Kérdés, hogy a nyelvleírók által rögzített írásképp mennyiben tükröz tényleges különállást.

az nem az artikulusra, hanem az illető nyelvre jellemző. Ilyen alakváltozás csak akkor mehet végbe, ha összhangban van a nyelv morfofonetikai és morfológiai törvényszerűségeivel, és ha e törvényszerűségeket nem gátolják más, parancsolóbb körülmények. Például az olaszban és a franciában az értelmileg is számottevő megkülönböztetést hordozó többes számú névelő sohasem olvad össze a főnévvel, bár egyes számban a pusztán genus-megkülönböztető szerepű il-nek és la-nak mindkét nyelvben egyaránt van l' variánsa.

Milyen természetű a kapcsolat, amely ezt a változatos megjelenésű morfémat közvetlen környezetéhez fűzi?

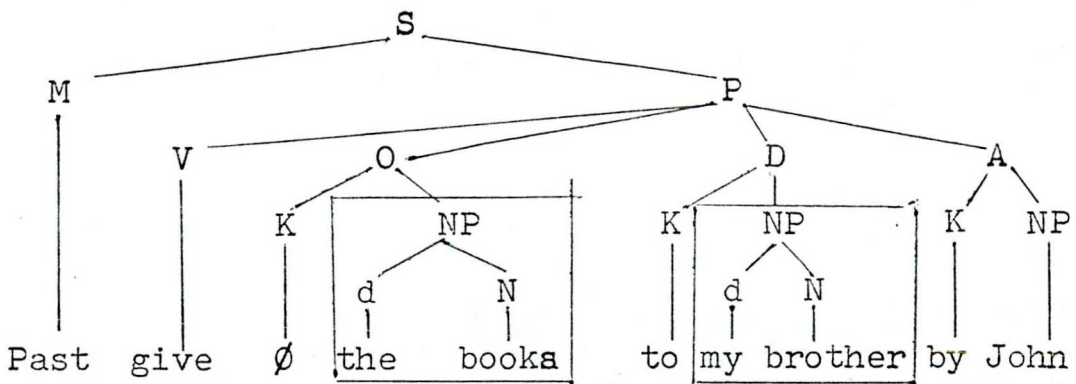
Artikulussá csak olyan elemek válhattak, amelyek eredetileg is alkalmasak voltak arra, hogy elősegítsék a dologfogalom határozott vagy határozatlan irányultságú aktualizálódását a beszédfolyamatban. Ezek szintaktikai szerkezetet alkottak a determinált szóval, amelynek dologfogalom-jelölő, tehát főnévi természetű az írt elő, hogy determinánsaik jelzői vagy értelmezői kapcsolatban állhatnak velük. Hagyományos terminológiánk ma is gyakran nevezi "névelős szerkezet"-nek artikulus és főnév kapcsolatát. A generatív nyelvészet pedig a névelőt mint a névmási determinánsok – tulajdonképpen tehát jelzők – sajátos al-típusát fogta föl, amikor helyet keresett neki a

mondat struktúrájában^{/49/}.

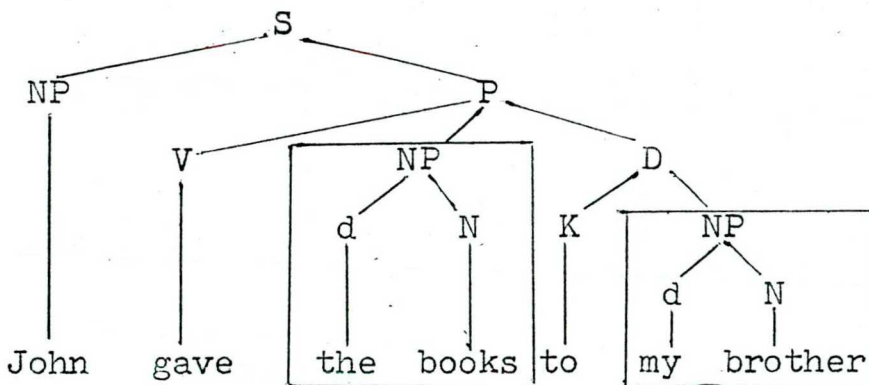
A névelőt azonban éppen az különbözteti meg a névmási determinánsoktól, hogy megváltozott az alapszóval való kapcsolata. Jelentéséből eltűnt minden fogalmi tartalom, ami az ez, olyan, one, my stb. szókról nem mondható el: ezek, bár igen homályos körvonalakkal, mégiscsak tartalmazznak személyre, dologra, minőségre, mennyiségre vonatkozást. Az artikulusz

/49/ V.ö.: FILLMORE: Case for case. = Universals in Linguistic Theory. 1968. 35-36.

A mélyszerkezetben:

A felszíni szerkezetben hasonlóképpen:

Hasonlóan tárgyalja a névelői determinánst DEZSŐ LÁSZLÓ A főnévi csoport című munkájában /ÁNyT. VI. kötet, különösen a 36-52. lapokon.

pedig önmagában még utalni sem képes a valóság elemeire vagy azok jellemzőire, csupán annyit jelez, feltételezi-e a beszélő, hogy partnerének és a szóban forgó valóságelemnek volt már legalább annyi kapcsolata, hogy annak alapján a partner tudja mire vonatkoztatni a szubsztancia-jelölőt.

Vagyis: még ha önálló alakját meg is tartotta a névelő, jelentése mindig járulékos, mert viszonyjelentés. Az alaki önállósággal maximális használati kötöttség társul: kizárólag főnévvel, vagy főnévként szereplő nyelvi elemmel együtt fordulhat csak elő, azaz tipikusan *s e g é d l e x é m a* /persze csak ha nem toldalék/. Ebből következik, hogy kapcsolata az általa determinált főnévvel csak szintaktikai, ha ezt úgy értelmezzük, hogy mindig a mondatban jön létre, de soha nem lehet szintagmatikus, azaz szerkezetszerű, hanem mindig morfológiai jellegű, s együttesüket ezért helyesebb egyszerűen "névelős főnév", "névelős névszó" vagy általában "névelős szókapcsolat"-ként emlegetni.

Az artikulusz tehát viszonyjelölő morféma; nézzük meg, milyen természetű az a viszony, amit jelöl, s ennek megfelelően melyik viszonyítási síkhoz tartozik "a" névelő általában.

/Hogy az egyes nyelvekben egyes névelők bármelyik funkciósíkon betölthetnek valamilyen szerepet, arról már a 19. skk. oldalakon volt szó. Ezek azonban a névelő járulékos funkciói voltak, amelyek a

járulékos alaki sajátosságokban, a nyelvre jellemző használati konvenciókban gyökereztek./

a/ Az artikulussal létrejött új kapcsolat nem új lexikai elem, a szó jelentése nem változik meg a névelő által, csupán a szóban rejlő lehetőségek közül emelkedik felszínre az egyik. Ez természetesen nem lexikai képzés, az artikulus nem a formémák síkján működik.

b/ A névelő jelenléte biztosíték lehet arra nézve, hogy a nem főnévi természetű szó főnévi értékben szerepel a mondatban. Móránál például: /szidtam az olasz vánkost/ "Lehet is az ilyen aludni". Csakhogy a névelő nem azért került a melléknévi névmás elé, hogy az tőle váljék főnévvé, hanem azért kerülhetett oda, mert az már – tapadás révén – főnévi értékű, s ráadásul határozott irányultságú volt. A névelő általában nem egyetlen eszköze az alkalmi főnevesülés kifejezésre juttatásának, sőt nem is kötelező velejárója. Ha viszont részt vesz benne, azt mindig úgy teszi, hogy a fogalom határozottsági viszonyait is jelezze; ez viszont minden más esetben is megtörténik, nemcsak a mondatbeli szerep kívánta szófajváltásoknál. Az artikulus használatát tehát a határozottság kifejezésétől nem lehet elválasztani, de a grammatikai szóképzéstől igen, vagyis az artikulus mint morfémaosztály a mutatív grammémák között sem kaphat helyet.

c/ Az artikulus bizonyos nyelvekben ragozódhat, sőt teljesen át is veheti a főnévtől a mondatbeli

funkció megjelölésének feladatát. Ám ezekben a nyelvekben sem a névelő jelenléte teszi alkalmassá valamely mondatbeli funkcióra a szót, hiszen ugyanaz a főnév akár határozott, akár határozatlan minőségben egyaránt alkalmas lehet bármilyen – főnévvel kifejezhető – mondatrésznek. Az artikulusz maga tehát sem nem feltétele, sem nem következménye valamely mondatbeli funkciónak, nem tartozik sem a relatív, sem a kongruatív funkciósík morfémai közé.

d/ Kizárással már csak az informatív sík maradt, s valóban úgy látszik, hogy az artikulusz funkciója ennek felel meg leginkább. Viszonyt jelöl, de az nem mondatbeli, hanem valóságselemek közti viszony, amelyet a partner és a beszéd tárgya között feltételez a beszélő, tehát hasonlóan objektív, mint a birtokos és a birtok közötti kapcsolat, vagy a fokozási, illetve a többségi viszony.

A magyar nyelvleírásban kialakult hármas koncepcióban /képző -- jel -- rag/ a képzők csoportja a formémák és mutatív grammémák csoportjának felelhet meg, a ragokat a relatív és a kongruatív sík foglalhatja magába, a jelek pedig az informatív funkciósíkon helyezhetők el^{/50/}. A hagyományos felosztás azonban csakis az affixálódott viszonyjelölő eszközöket rendszerezte, s DEME LÁSZLÓ is csak felvetette, hogy a viszonyítási síkoknak másfajta esz-

/50/ DEME LÁSZLÓ: A beszéd és a nyelv. 1978. 42-44.

köztípusai is vannak. Az előző eszmefuttatás kísérlet volt arra, hogy a grammémákra is csak vázlatosan kidolgozott funkciósíkelméletet megpróbáljam kiterjeszteni a félszabad morféma területére. Azt hiszem, e funkcionális vizsgálatot hasznosan egészíthetné ki olyan alaki és társulási szabályosságok feltárása, amilyen a magyar toldalékok rendszerében már ismeretes^{/51/}, de amely a segédlexémák vizsgálatában egyáltalán nem általános. Hasonló vizsgálatokat el lehetne végezni elméletileg valamennyi nyelv viszonyjelölő eszközeire nézve, s ha kellő számban azt találánánk, hogy az artikulusz az illető nyelv informatív funkciójú viszonyjelölő elemeivel formailag is, szintaktikai viselkedés szempontjából is rokonságot tart fenn, akkor az artikulusz "grammatikai jel"-szerűségét többszörösen is bizonyíthatjuk. Ez a munka azonban messze túlnőne e disszertáció keretein.

Az artikulusz által kifejezett viszony minősége szerint különböztetik meg a határozott, határozatlan és a partitív artikuluszokat.

A/ A h a t á r o z o t t a r t i k u l u s
 — legalábbis azokban a nyelvekben, amelyeknek mélyebben rejtőző összefüggéseibe a nyelvtörténet és az

/51/ Bencédy--Fábián--Rácz--Velcsovne: A mai magyar nyelv. 1968. 87-90.

etimológia révén már némi betekintést nyerhettünk
 – kétféle töről fakadnak.

Legismertebb, mert Európában a legelterjedtebb,
 a mutató névmásból fejlődött határozott artikulusz.
 Ilyen van a magyar, görög, angol, német, francia,
 olasz, spanyol, portugál, román, bulgár, macedón,
 albán, holland, svéd^{52/}, dán stb. nyelvben. Haszná-
 latának változatos szabályai arra vallanak, hogy
 több oka és módja is lehetett a névmás jelentésbe-
 li szegényedésének, hangsúlycsökkenésének.

Ma általában azon a véleményen vannak a nyelvés-
 zek, hogy a névelő csakis a mutató névmás anafori-
 kus használatában fejlődhetett ki^{53/}. Ezt a néze-
 tet fogadtam el korábban magam is, s a deiktikus
 használatú névmási jelzőket kizártam azon szintakti-

/52/ Teljesen megalapozatlan PUSZTAY JÁNOSnak az
 az állítása, hogy "pl. a svédben a határozott
 névmutató nem más, mint a határozatlan név-
 elő, csak éppen postfixumként kapcsolódik a szóhoz
 /en gard 'kert' – garden; ett hus 'ház' – huset/"
 Nyr. XCIX, 356. Ilyen funkcióváltozást logikailag
 is nehéz volna megmagyarázni, de nincs is rá szük-
 ség, hiszen a svéd nyelvtörténet egyértelműen azt
 tanítja, hogy a főnevek határozott alapalakjának vég-
 artikulusa eredetileg önálló szó, en, in alakú muta-
 tó névmás volt, a mai svéd den mutató névmással azo-
 nos. V.ö.: WENNSTRÖM: Svenska språket historia, Stock-
 holm, 1941. 93, 102.

/53/ V.ö.: BALÁZS JÁNOS: A magyar határozott név-
 elő kialakulása. NyK. LVII. 209.

kai helyzetek közül, amelyekben névelővé válás mehetett végbe^{/54/}. Ma azonban már úgy gondolom, hogy nem rekeszthetjük ki a deiktikus mutató névmásokat sem a névelő lehetséges előzményei közül. A szituációbeli meghatározottságból indokolt névelőhasználat a "Majd én viszem a kosarat, te inkább a bőröndöt hozza!" típusú mondatokban nehezen volna eredeztethető valamiféle anaforikus névmáshasználatból^{/55/}, s meglehetősen gyenge lábon áll a névmási jelző – kontrasztot feltételező – kijelölő funkciója, ha csak egy bőrönd és egy kosár van a helyszínen, mégis használjuk ilyenkor is, ma is: "Majd én viszem azt a kosarat...". Ezért gondolom, hogy hiba volna teljesen elvetni a régiektől képviselt nézetet a deiktikus előzményeken kialakult névelőről. Az viszont kétségtelen, hogy az anaforikus névmások összehasonlíthatatlanul gyakrabban kerülhettek hasonlóan hangsúlytalan, csökkent megkülönböztető értékű szintaktikai helyzetbe, s nagyon valószínű, hogy a deiktikus névmásokban is meglevő lehetőség önmagában sohasem realizálódhatott volna az anaforikus utalások tömeges funkcióváltozása nélkül.

/54/ V.ö.: Két megfigyelés a Halotti Beszéd névmáshasználatáról. MNy. LXXII, 211.

/55/ Ezért is maradt szabálytalan, "nem grammatikus" MORAVCSIK EDIT számára a "Feet the cat" bizonyára egyedül szóba jöhető macskája.

Ezzel kapcsolatban figyelemre méltónak tartom KUBÍNYI LÁSZLÓnak azt a véleményét, hogy "az anafora-túltengés divatja, /amely – úgy látszik – Európaszerte elterjedt egy bizonyos időszakban/ még akkor is divat maradt, amikor már megszűntek hatni azok a vélhetőleg művelődéstörténeti okok, amelyek az ismételt, ismételt, újból ismételt visszautalást kikényszerítették a beszélőből"/56/. A magam részéről egészen kézenfekvőnek tartanám, hogy e művelődéstörténeti okokat – amelyek az európai kontinensen nagyjából azonos időben és nyelvi határoktól függetlenül hatottak – az egyház működésében keressük.

A keresztény vallás tanító vallás. A "pogányság" ősi, többnyire már senkitől sem értett szövegekkel kísért rituális cselekvéssorozatai helyett a kereszténységben jelentős funkciót kap a szertartásokban az igehirdetés, az evangélium magyarázata; a tanítás pedig tömegméretekben folyik, hiszen a kereszténység már egydűli ideológia Európában. Ahol veszélyben ez a monopolhelyzet, ott fokozódik a prédikációs tevékenység. Papok és szerzetesek tízezrei teszik fel életüket arra, hogy a tanítás minden egyes emberhez eljusson: eszközük az élőszó, s mert azt akarták, hogy legkevésbé kiművelt gondolkodású hall-

/56/ Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez. Nyr. LXXXI, 478.

gatóik is pontosan kövessék, és félreértés, ferdtetés nélkül magukává tegyék a hallottakat, érthető, ha minduntalan visszautaltak az elhangzottakra, mégpedig lehetőleg úgy, hogy ne csak a bizonytalan tartalmú anaforikus névmás, hanem mellette egy fogalomszó is erősítse a visszakapcsolást.--

A magyar nyelvészeti szakirodalomban nemegyszer merült fel már a kérdés, hogy miért épp a mély hangrendű névmás vált névelővé /legalábbis a nyelvjárások zömében/ ^{57/}. A mai nyelvéllapotban ugyanis túlnyomó a magas hangrendű visszautalás. A mély, illetőleg magas hangrendű mutatónévmások tartalmi feltöltődését vizsgálva ^{58/} azt tapasztaltam, hogy az utalószó hangrendjének megválasztása függ az utalással átfogott szövegelőzménytől. Nagyobb szövegegységeket /de minimálisan is egy mondategységben kifejtett közleményt/ átfogó, "foltyszerű"-en kiterjedt előzménye kizárólag magas hangrendű anaforikus névmásnak lehet; mély hangrendű utalószóval csak az egyetlen fogalomra való "pontszerű" visszamutatás esetében találkoztam, de ott is kisebbségben vannak. Ha viszont előfordulnak, akkor szabad mondatrészként szerepelnek, vagy ha szerkezettagok, akkor birtokos jelzői minőségben állnak, esetleg igenévi

/57/ KUBÍNYI i.m. 475-6.; SEBESTYÉN ÁRPÁD: Nyr. LXXXIII. 464-470.

/58/ NéprészNyelvtud. XVII-XVIII. 345 skk.

alaptagú szerkezet tárgyi vagy határozói bővítményei, azaz főnévi értékben szerepelnek. Kijelölő jelzőként ma csak a magas hangrendűeket alkalmazzuk. A régi nyelvi adatok ellenben épp azt mutatják, hogy a pontszerűen utaló, de henye használatú mély hangrendű névmási kijelölő jelző burjánzott el főként^{/59/}, bár magas hangrendűek is fordultak elő. Mivel a nyelvmelékek megfelelő helyein mai nyelvünkben mindenütt helyes volna a névelő használata, arra kell gondolnunk, hogy épp azért nem találunk ma mély hangrendű anaforikus kijelölő jelzőt szövegeinkben, mert az ilyen helyzetű névmásokból minden esetben névelő lett. A magas hangrendű névmás választásának azonban más oka is volt, mint a pusztá anafora, felszínen maradt kijelölő értéke, s ez elegendő lehetett a funkcióváltás elkerüléséhez.

A szláv nyelvek közül a bolgárban és a macedónban van meg a köznyelvi artikus: mindkettőben postpozicionális helyzetben. Ennek egyszerű magyarázata az a nyelvtörténeti tény, hogy "a mutató névmás szó után vetése az ószlávban szabályos volt, az antepozíció a rámutatás erősítését, intenzifikációját jelentette^{/60/}. – MORAVCSIK nyilván nem számolt a név-

/59/ V.ö.: BALÁZS JÁNOSnak a NyK. LVII. kötetéből már idézett dolgozatában a Jókai Kódexből ki-
gyűjtött hatalmas adattömeget.

/60/ KAREL HORÁLEK: Bevezetés a szláv nyelvtudomány-
ba, Bp., 1967, 248.

elő kialakulása óta eltelt idő nyelvi változásaival, ezért alkotnak az ő rendszerében e nyelvek kivételt a többséghez képest abban, hogy a mutató névmás és a határozott névelő főnévvel alkotott kapcsolatában nem egyezik meg a szórendjük. /V.ö.: i.m. 89./.

Az uráli nyelvekben fellelhető postpozicionális artikulások /a mordvint leszámítva/ a birtokos személyragokból eredeztethetők. Sőt: az alaki egyezés olyan mértékű, hogy nem is szokták elfogadni e nyelvekben az artikulust mint önállóan létező morfémaosztályt. COLLINDER szerint például a birtokos személyrag bizonyos esetekben "helyettesítheti" a határozott névelőt, "betöltheti annak funkcióját"/61/. A szovjet nyelvészek óvatosabban fogalmazznak, amikor annyit állapítanak csak meg, hogy birtokos személyrag nem a birtokost megjelölő használatban is előfordulhat, s ilyenkor közel áll az indoeurópai nyelvek határozottságot jelölő kategóriáihoz/62/.

/61/ BJÖRN COLLINDER: Comparative Grammar of the Uralic Languages, Uppsala, 1960. 203; Uő:

Survey of the Uralic Languages, Uppsala, 1957, 251: "Cheremis has no article, but the Px3sg /or the Px2sg/ may have this function"; 276: "Votyak has no article, but the Px3sg may function as a kind of definite article"; Hasonlóan a zürjén /301/, vogul /322/, osztják /349/, jurák-szamojád /426/, szölkup /459/ és kamassz /494/ nyelvről.

/62/ ФЕОКТИСТОВ: Мокшанский язык = Языки народов в СССР III, 203-4; КОВЕДЯЕВА: Лугово-восточный марийский язык = Языки нар. III, 226.

Véleményem szerint azokban az esetekben, amikor e toldalékok elvesztették birtokviszonyt jelölő tartalmukat, azaz szerepük nem tekinthető a birtokos személyére való utalás akár csak redundáns formájának sem, olyankor kétségtelenül artikulussal állunk szemben. Ilyen lehet a Kovedjajeva által idézett mari nyelvű példa /i.m. 227./: шупхымо пеш цаӀ бет 'de hiszen a termés nagyon jó' - feltéve, hogy a személyrag valóban nem tartalmaz a szöveggörnyeztben előfordult birtokosra utalást, hogy t.i. yminek a termése. Ezt ilyen kiragadott példák alapján aligha lehet eldönteni.

Olyan mondatokban azonban, amelyekben a /grammatikai/ birtokviszony jelölésének lehetősége nem különíthető el, nem küszöbölhető ki, még arról sem beszélhetünk, hogy a névelő szerepét vette volna fel a személyrag. S ha történetesen az adott nyelv határozott névszóként illeszti is be az ilyen szóalakot a mondat szerkezetébe, például tárgyként tárgyas ragozású igével, ez a "grammatikai" határozottság pusztán velejárója a birtokoshoz kötöttségnek, kifejezésre jutása pedig következményszerű, s csak a mondat szintjén válsul meg. Ezek a birtokos személyragok ugyanúgy nem artikulások, mint ahogy nem az a magyar birtokos személyrag sem, még akkor sem, ha esetleg a mi személyragos szavunknak más nyelvben határozott névelős kifejezés felel is meg. Például: német: Ich wasche meine Hände ~ Ich wasche mir die Hände, de a magyarban csak

Mosom a kezemet ~ kezet mosok, és nincs ^xa kezet mosom.

B/ A h a t á r o z a t l a n a r t i k u l u s megléte nem függ a határozott névelő meglététől: nem minden határozott névelőt tartalmazó nyelvben alakul ki a határozatlan névelő, s bár a fordítottja ritkább, azért vannak olyan nyelvek is, amelyekben csak a határozatlan artikulusz létezik, mint pl. a török.

Eredetét tekintve a legtöbb nyelvben az 'egy' jelentésű határozott számnévből fejlődött ki. MORAVCSIK EDIT szerint a kivételek közé az arab és a tonkawa nyelv tartozik, mert bennük nem mutatkozik ránézésre is nyilvánvaló rokonság a határozatlan artikulusz és a számnevek között. De nem számnévi eredete van a román niște-nek sem, amely a határozatlan névelő többes számának tekintendő^{/63/}.

Ha a határozatlanság valóban nem volna más, mint a határozottság hiánya, akkor tulajdonképpen nem volna szükség határozatlan névelőre, mert a névelő hiánya elegendő volna a negatívum megkülönböztetésére. Azt azonban már korábban is láttuk, hogy a határozott névelő hiánya gyakran éppen az evidens határozottság következménye, s épp a határozottság az, ami a szituáció és a kontextus összefüggései következtében legtöbbször minden grammatikai segédeszköz nélkül is nyilván-

/63/ niște < nește < /lat./ nescio quid, v.ö.: W. ROTH: Einführung in die historische Laut und Formenlehre des Rumänischen. Halle, 1957, 175 §.

vánvaló^{/64/}. Egyes nyelvekben /a morfológiai rendszer összefüggéseinek hatására/ valamilyen névelő használata minden főnév mellett, legalábbis egyes számban kötelező – bizonyos szemantikai kategóriákba tartozó szavak, illetőleg egyes névmási determinánsokkal alkotott szerkezetek kivételével. E nyelvekben nemcsak a határozott, hanem a határozatlan névelő is több járulékos funkcióval van megterhelve, mint más nyelvekben. A magyarban már sokkal korlátozottabb a határozatlan névelő használatának lehetősége, mint, mondjuk, az angolban vagy a németben; a magyarban viszont alkalmunk nyílik megállapítani, hogy egész más-képpen fejezi ki a határozatlanságot a névelős, mint a névelőtlen főnév. Pl.: Regényt olvasok – Olvasok egy regényt. Hiba volna csak a szórendben látni a különbséget, az egyébként is sokkal inkább a nyomaték kiemelését szolgálja, mint a határozottságot, de adott helyzetben különben is megfordítható. Viszont a névelőtlen határozatlan tárgy sokkal inkább a cselekvés minősítésére szolgál, míg a második esetben jelentős szerephez jut az egyediség.

Ez az egyedítő funkció a határozatlan névelő legáltalánosabb vonása, amely közös a határozott névelővel is, és ez teszi őket közös viszonyjelölő kategória tagjaivá. Ez vezethetett egyes nyelvészeket ahhoz

/64/ Ezért nem értek egyet PUSZTAY JÁNOSsal, aki szerint a determinálás a nyomósítással rokon, mert "mindkettő a megnyilatkozás bizonyos – fontos – elemét hangsúlyozza ki". /Nyr. XCIX, 356./

a gondolathoz, hogy a határozatlan névelő is egy fajta határozottság kifejezője, csak gyengébb fokon^{/65/}.

A határozatlan névelővel való egyedítés azonban mindig anélkül megy végbe, hogy az egyedet a hallgató bármely, számára már ismerős egyeddel azonosítaná – a beszélő szándéka szerint. A névelővel álló főnév így elsősorban a fogalom tartalmi jegyeinek előtérbe kerülésével aktivizálódik, és az egyedítettség bizonyos mértékig partitív jelleget ölt; a határozatlan névelős főnév jelentése 'egy tetszés szerinti példány a főnévvel jelölhető tárgyak közül'. A határozatlan névelő legszámnévibb öröksége ez a partitív értékű egyedre-utalás, amely az esetek túlnyomó többségében a többesszámból ki is rekeszti a határozatlan névelőt.

A számnévi rokonság erőteljes érvényesülése következtében a határozatlan névelő sokkal gyakrabban okoz dilemmát, mint a határozott, amikor egy-egy adott nyelvi előfordulásról kell eldöntenünk, hogy számnév vagy névelő-e a főnév determinánsa. Még olyan nyelvekben is okoz ez gondot, amelyekben a névelő megléte vitán felüli; ezért emlegetik gyakran a számnév "névelőszerű" használatát olyan nyelvekben is, amelyekben a névelő hiánya ugyancsak vitán felüli, legalábbis a pillanatnyi nyelvéllapotot illetően.

/65/ Erre vonatkozóan SCHWYZER és RAOUL DE LA GRASSERIE véleményét idézi KRÁMSKÝ i.m. 22.

Az 'egy' számnév használata legtöbbször redundáns: ha nem egy dologról kívánna szólni a beszélő, többes számban használná a főnevet. Ennek megfelelően, ha explicit módon is megjelenik a mennyiség megjelölése, akkor az valamilyen oknál fogva különös nyomatékosítást élvez. Ezt olykor az 'egy' nyomatékosabb szinonímája /egyetlen, einzig/, legtöbbször valamely 'csak' értékű módosító szó jelenléte, a magyarban gyakran még az állítmány fordított szórendje is kiemeli /"Egy, csak egy legény van talpon a vidéken"/. – Szinoním kifejezésnél természetesen szóba sem jöhet a névelős változat, ám a többiek még nem biztosítják feltétlenül az egy hangsúlyos voltát, hiszen a módosító szó is, a kiemelő szórend is irányulhat a jelzett főnévre, és akkor megint csak névelőszerrűvé válik a jelző, pl.: "Csak egy legény van talpon /, mert a férfiakat, asszonyokat elnyomta a buzgóság/". Az élő beszéd hangsúlyozása persze egyértelművé teszi az ilyen szöveget is, az írott szöveg az, amely ezt a kérdést egyáltalán felveti. Mégis, legtöbbször eldönthető, mi a helyes értelmezés – és felolvasásban az ennek megfelelően helyes hangsúlyozás – : a szövegösszefüggés és a szituáció ebben a vonatkozásban sem hagyható figyelmen kívül. Régi, de tanulságos példa erre, hogyan kezd bele Petőfi versébe az azt először olvasó diák: "Egy gondolat bánt engemet". A megoldás kulcsa mindig az, hogyan kívánja értelmezni a szöveg alkotója a használt kifejezést. Szám-

névként akkor hangsúlyozza, amikor a mennyiség áll a gondolat középpontjában, névelőként akkor ejti, amikor a mennyiség megjelölése háttérbe szorul – az egyediség fokára csökken –, s a főnévvel megjelölt dologfogalomnak elsősorban a minőségi oldala kap jelentőséget.

A számnévi jelző hangsúlyossága sem feltétlenül erőteljes: ha mellékes körülményként érdemel említést, a nyomatéka is csökken: "Vettem két kosár almát". Ez a hangsúly azonban még mindig erősebb, mintha a /redundáns!/ "egy" jelölné a mennyiséget: "Vettem egy kosár almát". Az ilyen elhangsúlytalanodott számnévi "egy" szófaji értéke már erősen megkérdőjelezhető, különösen ha valamilyen főnévi jelző /"számlálószó"/ már utal a mennyiségre. /Ilyenkor gyakran el is marad az "egy": "Fél zsemlére, pohár_téjre / Nagyokat sohajta". Így jöttek létre a "kilós kenyér", "forintos fagylalt", "méternyi szövetmaradék" stb. kifejezések. /A magam részéről helyesnek tartanám, ha az ilyen alakokat mind névelőnek tekintenénk, ezek ugyanis azonosak a jelzős kifejezések névelőivel: egy kis darab kenyér = egy kis kenyér; itt fel sem merül a számlálás lehetősége. /A Gyakorisági Szótár szerkesztői külön kívül az ilyen kérdéses szófajiságú "egy" értékelésére. /

Miért kell egyes nyelvekben ragaszkodnunk a "névelőszó" kifejezéshez, miért nem tekinthetjük minden nyelvben névelőnek a hangsúlyát vesztett számnévi jelzőt?

A névelő mint viszonyjelölő – félszabad vagy kötött – morféma a nyelvi rendszernek a használat megszámlálhatatlan előfordulásából lecsapódott, kikristályosodott eleme, amely új minőségében új életre kelt, még ha sok vonatkozásában őrzi is eredetének nyomait. Mindaddig nem beszélhetünk határozatlan névelőről valamely nyelvben, amíg csak a jelzői használatú számnév fogalmi tartalmának homályosodásáról tudunk számot adni. A névelő csak akkor tekinthető kialakultnak, ha a hangsúlytalan használatok annyira felszaporodtak, hogy megjelenésüket többé nem a mennyiség jelzésének igénye idézi elő, hanem az a kontextusnak alárendelt szintaktikai helyzet teszi kötelezővé, amelyben a determinálandó főnév áll. Alaki elkülönülés csak ritkán kíséri e funkcióbeli szétválást /pl. angol one – an, a/ de a viszonyjelölő szemantikai mozzanat dominánssá válása következtében a névelő már olyan szintaktikai helyzetekben is megjelenik, amelyek eredeti számnévi természetétől idegenek lettek volna. Ilyen a magyarban a megszámlálhatatlan mennyiségek határozatlan névelője: egy_kis_viz. Ez a "kis", "kevés" jelzők jelzett szavának, a "darab", "pohár", "korty", "adag" stb. főneveknek /megszámlálható főneveknek!/ a számnévi jelzője lehetett eredetileg. Frazeológiailag ma is szorosabban kötődik a melléknévhez, mint a főnévhez, ezt az együttesükből létrehozott fok-, mérték-, illetőleg

időhatározói kifejezések bizonyítják, amelyekben nehéz volna máskülönben megmagyarázni a névelő jelenlétét a melléknévi értékű melléknév előtt: "Várj egy_picit!"; "Ezt egy_kissé eltúloztad". Csak a számnévi jelentéstől való teljes elszakadás eredményezhette azt a köznyelvi használatot, amely különösen érvényre juttatja a határozatlanságot: számnévi jelzős kifejezés előtt 'körülbelül' jelentésben, pl. "Kivett egy_öt-hat_darabot".

Más nyelvekben többes számú alakja is fejlődött a határozatlan névelőnek, ami ugyancsak az "1" számnévtől való eltávolodást bizonyítja, mert a járulékos névelő-funkciók viselésének kényszeréből következett be. Azt is fontosnak gondolom, hogy a németben csak a tagadó formában már amúgyis elváltozott alaknak fejlődött ki a többes száma /keine/. A románban a határozatlan névelő funkcióit többes számban másik szó, a nem számnévi eredetű niste látja el /v.ö.: 101. lap/, ezt azonban bizonyos helyzetekben az unii, unele határozatlan névmás helyettesítheti, amely az "egy" számnév származéka, s amelyben ugyancsak az egyedítés képzete kap a nistehez képest konkrétabb kifejezést; jelentése 'egyes, bizonyos', és bizonyos egyedek "viszonylag jól elkülöníthető csoportját" emeli ki a főnévvel jelölhető megszámlálhatatlan jelenség közül^{/66/}.

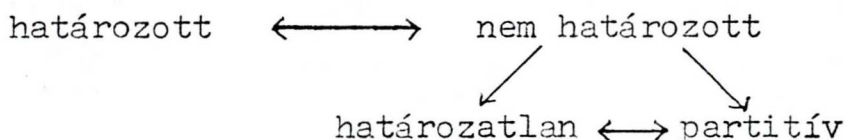
/66/ ÁDÁM-BALÁZS-BALÁZS: Helyesen románul², Bukarest, 1962. 65-66.

A portugál és a spanyol nyelvben is számon tartanak többes számú határozatlan névelőt, mégpedig az "egy" jelentésű számnévből eredő formában, de a kellő nyelvismeret hiányában nem tudom eldönteni, hogy nem pusztán a számnévből fejlődött határozatlan névmásnak a használatával állunk-e itt is szemben, a román unii-hez hasonlóan. Adataim, amelyek szerint e szócskának még volna bizonyos fogalomjelölő értéke, ezt látszanak alátámasztani. A portugál nyelvről KRÁMSKÝ is azt állapítja meg, hogy benne az um, uma névelő többes számú alakjainak már nem határozatlan névelői, hanem határozatlan számnévi funkciójuk van /uns, umas/, a szókapcsolatokba 'several' jelentéssel illeszkednek /i.m. 78./.

A spanyol nyelvten többes számú határozatlan névelős kifejezésnek minősíti az unos libros stb. kifejezéseket, de értelmezni 'einzige Bücher' a.m. 'egyek könyvek'-ként értelmezi őket^{67/}. – Határozatlan névmás fejlődése az "egy" számnévből nem ismeretlen más nyelvekből sem; a spanyol és a portugál nyelv közvetlen előzményében, a latinban is használatos volt az uni, unae, una többes számú alak mind főnévi, mind melléknévi értékben 'egyesek', illetőleg 'egyek, bizonyos ...-k' jelentéssel. Ezekre való tekintettel, ha a jelen nyelvéllapotban kétséget kizáróan névelőnek tekintendők volnának is e többes számú alakok, elképzelhetőnek tartom, hogy e forma nem közvetlenül a számnévből, hanem a határozatlan névmási fokozatból származik.

A p a r t i t í v n é v e l ő jóval ritkább, mint a másik kettő: az indogermán nyelvek közül tudomásom szerint csak a franciában és az olaszban található meg. Tulajdonképpen nem is alkot külön csoportot, hanem a határozatlan névelőnek egyik formája. A partitív mozzanat azon nyelvekben is a határozatlanság leggyakoribb indítéka, amelyekben nincs partitív névelő; ahol pedig van, ott minden vonatkozásban a határozatlan névelővel mutat rokonságot a használata: megoszlanak közöttük a határozatlan névelő funkciói, s együttesen alkotnak oppozíciót a határozott névelővel szemben^{/68/}:

Ezzel kapcsolatban külön említésre érdemesnek tartom, hogy mind az olaszban, mind a franciában a nélkülözhetetlen határozatlan névelő szerepét – amely mindkét nyelvben számos járulékos morfológiai funkciót lát el – többes számban a partitív névelő többes száma veszi át.

Míg funkcióiban a határozatlan névelőhöz tartozik a partitív névelő, eredetét tekintve a határozott névelővel rokon: alakjában az olaszban és a francia nőnemben nyilvánvalóan, a francia hímnemű du és a csak

/68/ HENRY FREY érvelését a francia partitív névelőnek a többi névelőhöz való viszonyáról KRÁMSKÝ ismertette i. m. 121-2.

határozatlan névelőként használatos többes számú des alakban pedig kielemezhetően a határozott névelő lap-pang.

Hogyan lehetséges, hogy a határozottság specifikus kifejezőeszköze a határozatlanság kifejezőeszkö-zévé válhatott?

A valóság rész—egész viszonya két szubsztancia-fogalom között áll fenn, s mindkettőnek megvan a maga aktuális határozottsági viszonyítottsága. Beszélhetünk

határozott egésznek határozott részéről /"elhulltának legjobbjaink a hosszú harc alatt"/;

határozott egésznek határozatlan részéről /Evet pár szemet a cseresznyéből/;

határozatlan egésznek határozott részéről /Kémia órán valami zavaros folyadéknak az alkotórészeit kellett meghatároznunk/;

határozatlan egésznek határozatlan részéről /Átöntött egy keveset valami zavaros folyadékból egy kémcsőbe/.

A rész—egész valóságos viszonyának nyelvi vetülete az indogermán nyelvekben a birtok—birtokos grammatikai viszony /genitivus partitivus/, amely explicit módon, szintagmatikus formában összekapcsolva mindkét szubsztanciát beépíti a mondat szerkezetébe /69/.

/69/ A magyarban gyakori az eredethatározószerű megoldás is, melyben az állítmánynak közvetlenül alárendelt tárgy és határozó egymással grammatikailag szervetlen, de szemantikailag egyáltalán nem közömbös viszonyban áll.

Ha a határozatlan rész méretének, alakjának stb. anyyira nincs jelentősége a közleményben, hogy semmi-féle mértéket, mennyiséget jelentő szó kitételét sem kívánja meg /-- Szedett magának levest/, akkor a grammatikai szerkezet redukálódik. Birtokviszonyos megoldás esetében természetesen a birtokszó eliminálódik, s mivel az említett nyelvekben a birtokviszony a birtokon van jelölve, megmarad annak esetjelölő prepozíciója is a partitív névelő elemeként. A másik, a határozott névelő ugyancsak a birtokosként szereplő egész határozottságának a következménye, amely általában a helyzetből fakad /-- Szedek a levesből - ami az asztalon van/; de fakadhat az egész határozottsága a szövegösszefüggésből is /ilyenkor az rendszerint valamely szituáció leírását tartalmazza/, s igen gyakran elvont főnév a birtokos, melynek határozottsága absztrakt egyediségében gyökerezik. A határozott főnév birtokos esetét képező glosszéma azonban a szerkezettag szintjéről az eliminált alaptag funkciójába csak úgy léphet feljebb, ha felszívja magába annak aktuális jelentés-tartalmát is, ezért ebben a funkcióban a glosszéma határozottsági viszonyjelentés-mozzanata az egykori domináns tag határozatlan értékéhez igazodik. A nyelvérzék a glosszéma alapjelentését továbbra is megtalálja a főnévben, az új, komplexebb viszonyítottságot pedig a benne található viszonyítóelemeknek tulajdonítja. Ezáltal a morféma elveszítik eredeti jelentésüket,

s egymástól immár elválaszthatatlanul a partitív természetű határozatlanság viszonyjelölő eszközévé értékelődnek át: v.ö. olasz: Ho mangiato del pane; fr.: Je mange du pain; Il met du café dans la tasse.

Nem történik meg viszont a szerkezet redukciója – és nem is használható a partitív névelő! –, ha a részt külön megnevezzük. Ilyenkor az egész határozatlanként szerepel, mint minőség-megjelölő, s a szerkezetben nincs is nyoma a határozott névelőnek: v.ö. fr. beaucoup de pain; une tasse de café; olasz: una bottiglia di vino.

Akkor sem kerülhetett bele a szerkezetbe a határozott névelő, ha végbement ugyan a redukció, de az egész maga határozatlan volt. Ez volt a határozatlan értékű minőségjelzős kifejezések fejlődésének oka. Ezek értelemszerűen nem vették fel a határozott névelőt, a határozatlanra pedig valószínűleg azért nem volt szükségük, mert a morfológiai mellékfunkciókat viselte a melléknévi jelző. Ezért áll a franciában ma is a puszta de prepozíció a partitív névelő helyén, ha jelző előzi meg a főnevet: de bon pain; még az egyszerű határozatlan névelői értékű többes számban is csak de grandes travaux. Ugyanez a szabály az irodalmi olaszban is: Ho di bei gioielli, bár ott a köznyelv /nyilván az analógia következtében/ már "beengedi" a szerkezetbe a névelőt is: Noi facciamo dei brutti sogni. Itt a dei partitív névelő az irodalmibb di prepozíció helyén áll.

A partitív névelő tehát nem új határozottsági viszony jelölője, hanem a határozatlan névelő egyik speciális formája, amely bizonyos nyelvekben a határozatlanság egyik gyakori típusának jelölésére alakult ki, s a határozatlan névelővel osztozik a határozatlanság jelölésében.

Több névelőtípus is létezik még, közelebbről nézve azonban ezek is vagy a határozott, vagy a határozatlan artikus körébe tartoznak. Az illető nyelvek rendszeréből fakadó különböző járulékos funkcióik következménye, hogy megkülönböztetésül az általános elnevezéstől például "personal Artikel" és "Sachartikel" néven emlegetik őket^{/70/}. Ez a megoszlás is a főnevek határozottsági viszonyainak jelölésére alakult ki, de úgy, hogy egyúttal jelzi, személy-e vagy tárgy a meghatározott szubsztancia. Az egész nagyon hasonlít az indogermán nyelvek nemet /genust/ jelölő névelőinek megoszlására, amelyet az indogermán nyelvek egy kezdetlegesebb fejlődési fokon mutathattak volna fel, t.i. a semleges nemnek a hím- és nőnemhez tartozó élőlényeket jelölő szóktól való elkülönülésekor^{/71/} – feltéve persze, hogy már akkor lett volna névelő.

Ugyancsak a jelentésen alapuló genus-fogalomnak felel meg, bár európai nyelvtudatunk számára jóval bonyolultabb rendszert alkot az indián ponka nyelv név-

/70/ V.ö.: KRÁMSKÝ 101. skk.

/71/ FODOR ISTVÁN: A nyelvtani nem kialakulása. NyK. LX. különösen 350 és 358 skk. lapok.

elője, amely nemcsak az élőtl különbözteti meg az élettelentől, hanem a vízszintes, álló, mozgó, nyugvó, ke-
rek stb. tulajdonságokkal rendelkező dolgokat is, –
de mindet a határozottság viszonymozzanatával együtt
tartalmazták; a határozott névelők e népes család-
jával szemben csak egyetlen határozatlan névelőt hasz-
nálnak^{/72/}.

A román nyelv – a főnévi enklitikus artikulusz és
a melléknévi prepozitív határozott artikulusz mellett
– számon tart még egy harmadikat is a határozott arti-
kuluszok között: a birtokos névelőt. Ennek a tárgyalá-
sa azonban – már amennyire én meg tudom ítélni – nem
itt, a tiszta artikuluszok között helyénvaló, hanem a
határozottságot jelölő morféma-következő csoportjá-
ban.

A valódi artikulusz mindig valamilyen főnévvel al-
kot kapcsolatot a mondatban, mindig azzal, amelynek a
jelentéstartalmára vonatkozó viszonyítást kifejezi;
de ezt a viszonyítást még akkor is a főnév mondatbe-
li viszonyítottságától függetlenül fejezi ki, ha tör-
ténnetesen az artikulusz viseli e viszony jelölésének
eszközét is. Alakja változhat a kívánt grammatikai
eset szerint, de jelentése a főnév aktuális jelentés-
tartalmának mondaton kívüli viszonyait tükrözi, s
nem a jelenléte, csupán csak alakja függvénye az e-
setnek.

5.2.3. A morfológia szintjén vannak a nyelvekben olyan határozottsági jelölő eszközök is, amelyek nem nevezhetők artikulusnak, mert bár kétségtelenül fejeznek ki határozottsági viszonyokat a maguk hatáskörén belül, de ezt mindig valamely más grammatikai funkció függvényében teszik csak meg, vagyis elsődleges bennük a mondatbeli viszony kifejezése, s csak járulékos a határozottságé. Ezért ezek nem specifikus, hanem csupán másodlagos kifejezőeszközei a határozottsági kategóriának.

Ezek az eszközök alaktanilag jelentkezhetnek nemcsak a főnév, hanem a melléknév vagy az ige grammatikai kategóriájaként, jelentésük azonban mindig egy adott főnév – az igével vagy a melléknévvel meghatározott mondattani viszonyban álló főnév – aktuális jelentéstartalmára utal.

A határozottsági pólusok közötti megoszlásukra vonatkozólag érdekes, hogy itt általában a határozottság a jelölt, a határozatlanság pedig a jelöletlen kategória. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a határozott jelentéstartalmú főnevek azok, amelyek gyakran pronominalizálódnak, elhangsúlytalanodhatnak, vagy épp meg sem jelennek a szövegben, csak a tudati tartalékban lappanganak. A hangsúlytalan névmási formájú határozott szubsztanciajelölő összetapadhat az igével, és mint ragozási toldalék rögzülhet: ilyenkor az ige grammatikai kategóriájaként jelentkezhethet annak a mondatrésznek a határozottsága, amelynek funkciójában állt eredet-

tileg a raggá redukálódott névmás.

Az igétől legkevésbé elkülöníthető, legkötelezőbb bővítmény az alany. Az alig tucatnyi meteorológiai igét vagy egyéb személytelen igét leszámítva minden nyelvben a cselekvéshordozóhoz való viszonyítottság az ige legigeibb sajátossága: ettől lesz "verbum finitum". /NB. a magyarban "alanytalan" személytelen igék a németben már semlegesnemű névmási alannyal állnak: Es regnet,/ -- Meggyőződésem, hogy az alanyszemélyt jelölő igei személyragok eredete is összefügg a határozottsággal. Ezt támasztja alá a személyragok története, amelyek közül a legősibbek mind a személyes névmásokkal mutatnak etimológiai rokonságot, valamint a teljes igei paradigmával bíró nyelvek igehasználata, amely szerint a – határozott – névmási alanyokat igen gyakran csak a személyragos igealak reprezentálja a mondatban. A magyar igeragozási paradigma teljes jogú tagja, az E/3 személyben az alanyi $\emptyset$ személyrag nem cáfolja, inkább megerősíti ezt, ~~a névmást~~. Ha ugyanis határozatlan volt az alany, akkor meg kellett nevezni valamilyen főnévvel vagy határozatlan névmással; ezek közül viszont egyik sem állt együtt elég gyakran az igével ahhoz, hogy toldalékká halványulhatott volna. Ha viszont határozott volt az alany, különösen ha határozottsága kontextusból eredő volt, akkor feleslegesnek látszott utalni is rá, elegendőnek bizonyult leggyakrabban a tudati tartalékban való jelenléte mindaddig, amíg más alany úgysem jöhetett szóba.

Úgy gondolom, hogy a határozottság grammatikailag kialakulásának a legtöbb nyelvben kimutatható nyoma ezek szerint az alany határozottsága nyomán kialakult alanyra utaló személyragok paradigmája – talán azért is nem tűnt fel eddig, mert olyan gyakori. Kialakulásuk persze belevész a múlt homályába, s az idők során számos olyan személyrag is fejlődött, amelynek nincs köze a személyes névmásokhoz. Az alany határozottságával való összefüggésük azonban legfőképpen amiatt halványult el, mert a személyragok az alany képviselőiből az alanyra való visszautalásnak a predikatív kapcsolat kongruenciáját biztosító – végeredményben redundáns – eszközzé váltak. Redundáns voltuk miatt a nyelvfejlődés bizonyos fázisaiban el is tűnhetnek, s akkor ismét csak a névmás lesz az alany egyedüli megjelölője, mint az angolban ma.

Az alany személyének-számának jelölése a legtöbb nyelvben kizárólag igei kategória, de ez csak annak a következménye, hogy általában az ige az állítmány szófaja. Ha eléggé elterjedt a névszói állítmány, és a névszók személyragozása sem idegen valamely nyelvtől, kialakulhat a névszói állítmányon is az alany személyére utaló toldalék, mint az ezra-mordvin nyelv mutatja: loma^{han} 'ember vagyok', loma^{hat} 'ember vagy'.

Gyakorisági sorrend szerint következő valenciaértékét az igének a tárgy köti le, ezért ennek határozottsága különösen gyakran jelentkezik grammatikai elváltozással, olyannyira, hogy – az alanyt teljesen ki-

felejtve a sorból – a tárgyat tartják számon mint oly mondatrészt, amelynek határozott vagy határozatlan volta a leggyakrabban nyomja rá bélyegét valamely nyelv grammatikai arculatára. Pedig hogy tárgy-e, vagy alany /persze szenvedő alany/, az csak mondat szerkesztés kérdése! Több finnugor nyelv használja a tárgyas igeragozások valamely válfaját^{/73/}, amely ragozási ~~forma~~ az indogermán nyelvekben idegennek látszik, elterjedt viszont a passzívum alkalmazása. Mindkét ige-használat annak a valóságmozzanatnak a közlemény szemszögéből való határozottságán alapszik, amelyre a tárgyas jelentésű igével kifejezett cselekvés irányul, az azonban a tények mellőzése és a nyelvhasználat túlzott leegyszerűsítése volna, ha azt mondanánk, hogy a tárgyas igeragozás helyettesíti a passzívumot vagy fordítva; nemcsak a magyar nyelvtől nem idegen a szenvedő szerkesztésmód – ezt igeneveink tanúsítják –, hanem más finnugor nyelvekben is jól megfér egymás mellett a szenvedő és a tárgyas igeragozás /pl. a vogulban/^{/74/}. A finnugor nyelvekben mindenesetre felderítésre vár még, hogy mikor mi okból részesítik a beszélők egyik vagy másik mondat szerkezetet előnyben. Ami a tárgyas igeragozás életképességét illeti, arra meg-

^{/73/} A tárgyas igeragozásokról v.ö. korábbi dolgozatomat a NéprészNyelvtud. XVII-XVIII. 161-168 lapjain.

^{/74/} A passzívum és a tárgyas igeragozások összefüggései újabban a finnugor kutatók érdeklődését is felkeltették. KÁLMÁN BÉLA 1977 aug.-ban Nyíregyházán e témáról tartott előadást.

hökkenítő adatot találtam a mai német köznyelvben.

Néhány éve a TV rendszeresen közvetített az NDK televízió ifjúsági adásából átvett játékos sportvetélkedőket "Gyere velünk, csináld velünk..." címmel. Nos, e vetélkedők jelmondata gyakran volt látható németül a képernyőn, a tornateremben vagy a sportpályán elhelyezett transzparenszen, így: "Komm mit, mach mit, machs besser!" /Kiemelés tőlem./ A németben az imperatívusz E/2 személyében $\emptyset$ a személyrag, az alany csak a megszólított lehet; a mitkommen mozgást jelölő, tárgyatlan ige; a mitmachen-nek sem kötelező a tárgyi vonzata, kifejezhet egyszerűen "együttműködés"-t. A machen azonban feltétlenül megkívánja, hogy megjelöljük: m i t csináljon a partner. Mach es besser 'Csináld jobban /t.i. azt, amit velünk együtt csinálsz/'. A TV képernyőjének bizonyossága szerint a köznyelvi kifejtésben már végbement az agglutináció, annyira, hogy már az íráskép is rögzíthette: mach es > machs. Ez a szóalak pedig tartalmazza, hogy a 'csinálás'-t E/2 személyű alanytól várjuk, úgy, hogy az a meghatározott 3. személyű tárgyra irányuljon. Mi más ez, ha nem "implikatív" igealak, ahogy Lotz János a magyar-LAK személyragos igéket nevezte? A többi tagja nem alakult ki /még?/ a paradigmának – de ebben is csak a magyar -lak, -lek ragra hasonlít!.

A tárgy határozottsága nemcsak igei kategóriaként jelentkezik a nyelvekben, hanem a névszóragozás alakulását is befolyásolhatja. Ennek egyik lehetséges formájára a török nyelvek nyújtanak jó példát: az akku-

zatívusz ragját csak a határozott tárgy kapja meg, a határozatlan nem. Másik kifejezési lehetőség, amely a névszói esetrendszer kibővülését eredményezi, a partitívuszi esetalak alkalmazása a határozatlan tárgy bizonyos előfordulásaikor. -- Ezek az esetvégzódések kétségtelenül a határozottsági kategória jelölőeszközei, de használatuk mindig bizonyos mondatbeli szerephez kötött, s ez alapvetően megkülönbözteti őket az artikulusoktól. Ezért súlyos hibának tartom KRÁMSKÝ könyvében, hogy azonos típusba sorolja a török és mordvin nyelvet, mondván, hogy bennük a határozottsági kategóriát a főnévragozás fejezi ki /i.m. 169 skk./. A mordvin főnév ragozása a határozatlan esetekben is teljes, s tőle a határozott főnév végzódései csak anynyival különböznek, hogy előttük vagy utánuk – ez bizonyára az egyes végzódések kialakulásának történeti rendjével függ össze – ott található az artikulus valamelyik alakváltozata.

Az ige kötelező környezetét vizsgálva tovább, jóval kisebb azon igék száma, amelyek kötelező /vagy legalábbis reprezentálható/ vonzata nem, vagy nemcsak a tárgy, hanem valamelyik határozó. Minél változatosabb a határozók eszközkészlete, annál inkább megoszlik a kötelező együttállások száma. Másrészt a határozók között nemcsak szubsztanciális, hanem – a mód- és állapotfélék csoportjában – sok akcideniális fogalmi tartalmú is van, amelyek indifferensek a határozottság szempontjából. Ezek a tények is magyarázzák, hogy a

határozói eseteknek nemigen volt alkalmuk nagyobb jelentőségre szert tenni a határozottsági kategória tekintetében, még inkább gátolhatta ezt az a körülmény, hogy a határozók alakilag sokkal inkább eszközöz kötöttek, mondatbeli helyük visz^{ont} sokkal kötetlenebb, az igétől számított sorrendjük a mondatban általában csak az alany és a tárgy után következik, még az olyan szabad szórendet mutató nyelvben is, mint a magyar, csak a kiemelt határozónak van az igéhez szorosan kapcsolódó sorrendi helye. Ha a közlemény tartalmi összefüggései miatt mégis szükségessé válik a határozott aktualizálás, az artikulussal és/vagy a korábban áttekintett parole szintű kifejezési módok valamelyikével történik meg: -- Az indiánok sátorban éltek. -- Ebben a sátorban valamikor indiánok éltek;

-- Gyerekeknek szeszes italból egy cseppet se! --
Hoztam a gyerekeknek egy kis süteményt;

-- Revolverrel lőtték le! -- Az Ön revolverével lőtték le!

Sőt: pontosan a határozottságra oly érzékenyen reagáló magyar nyelvből arra is van példa, hogy mindenféle grammatikai eszköz nélkül, pusztán a tudati tartalék nyújtotta tartalmi összefüggésekből derül ki a határozott aktualitás:

-- Ősszel több a csapadék. -- Pisti ősszel iskolába megy.

Kedvező szintaktikai helyzet azonban még az ige határozói bővítményének határozottságából is létrehozhat maradandó grammatikai elváltozást: ilyen szín-

taktikai helyzet lehetett a már említett kiemelt határozó esete, amely itt éppen hangsúlyosságánál fogva tapadhatott össze az utána álló igével, mert annak első szótagján a hangsúly elhalványodott a kiemelt mondatrész hangsúlya mögött, és ez a magyar igekötős ige kialakulását eredményezte. Különösen azokra az igekötőkre kell gondolnunk a határozottsággal kapcsolatban, amelyekben a személyes névmás határozói alakjának megfelelő névmási határozószó vált irányjelölő igekötővé. Ezek a teljes mondatban általában /ugyancsak redundáns módon/ párhuzamosak egy "explicit" határozóval, ám ha az határozott egyes szám harmadik személyű, akkor nagyon gyakran hiányos a mondategység, s csak az igekötőben megőrzött névmási jelentés reprezentálja a határozót. /A többi személyben viszont már nem is igekötő, hanem önálló névmási határozóként szerepel a gyakorlatilag azonos elem./

Pl.: A sötétben nem látta az akadályt, és belerúgott/hozzáütődött/nekiment/rálépett stb. /De: A sötétben nem vett észre, és nekem jött / belém ütközött stb./ Használati érték szempontjából az ilyen igekötős ige ugyanúgy reprezentálja a határozói bővítményt, mint a tárgyias ige a tárgyat: Nem látta az akadályt és fellökte. /75/

/75/ Hogy az ige csak tárgyias ragozása, hanem jelentése is ~~előidézi~~ a betöltendő hiányt, azt az 1. vagy 2. személyű tárggyal kiegészülő alanyi ragozású igt tartalmazó hiányos mondatok bizonyítják: "Elmondom, ha érdekel" - "Nem érdekel". V.ö.: NéprésNytud. XXI, 71-87.

Egy főnév jelentésének határozott vagy olykor határozatlan volta nemcsak mondat szinten befolyásolhatja az illető főnév mondatfunkciós szerepe szerint a mondat morfológiai felépítését, hanem megszabhatja a szintagma alaktani jellemzőit is, mégpedig két irányból, aszerint, hogy a főnév a szintagmában alap- vagy meghatározó tag-e.

Ha alaptagja a szintagmának a szubsztanciajelölő, határozottsága igen gyakran befolyásolja az egész szintagma összetételét. /Korábban, a maga helyén részletebben volt szó arról, hogy maga az artikus is a legtöbb nyelvben a névmási kijelölő jelzős szerkezetből redukálódott./

A szintagma alaptagjának határozottsága lehet független a szerkezetbeli bővítménytől, de lehet annak következménye is:

-- Amikor ellopták a kiscicánkat, alig lehetett a síró gyerekeket megvigasztalni. -- Itt a gyerekek adottak, s hogy sírnak, az csak alkalmi lelkiállapotukat jelzi, amiért vigasztalásra is szorulnak, de ez a "determináns" nem határozottá, csak színesebbé, tartalmában gazdagabbá teszi a jelzett szót.

-- Az óvónő egykettőre rendet csinált: a verekedő kiskakasokat szétválasztotta, a síró gyerekeket megnyugtatta. -- Itt csak azokat a gyerekeket kellett vigasztalni, akik sírtak, tehát itt a jelző jelölte ki a gyerekcsoport megfelelő tagjait.

/Bizonyításra szorul még, hogy mennyire jellemző, ami e példákban mindenesetre igaz: az első esetben, ha ki kellene hagyni valamit, csakis a jelzõt hagyhatnánk el: "... alig lehetett a gyerekeket megvigasztalni". Kissé soványabb, de még mindig teljes értékű így a közlemény, míg nemcsak suta, de értelmetlen is volna, ha a jelzett szót olvasztanánk be a jelzőbe: "Amikor ellopták a kiscicánkat, alig lehetett a sírókat megvigasztalni". A második mondatban viszont a /kijelölő!/ jelző már felszippanthatja a jelzett szót, sőt tömörítő ösztönünk szinte kívánja is az ilyen rövidítést: "... a verekedőket szétválasztotta, a sírókat megnyugtatta"./

Több nyelvet ismerünk, amelyekben változik a melléknévi jelző végződése attól függően, hogy van-e, és milyen névelő van a szószerkezetben. /Pl. a német és a svéd./ Egyes szláv nyelvek is őrzik nyomát az ősi szláv melléknévragozás kettősségének: a hímnemű főnév jelzője más-más végződést kaphat a szerb-horvátban és a szlovénben aszerint, hogy a főnév határozott vagy határozatlan, bár a határozatlan /rövidebb/ alak használata egyre inkább csak az állítmányi helyzetre korlátozódik /v.ö. orosz!/. KRÁMSKÝ azt mondja /i.m.181./, hogy olyan nyelvekben/nyelvállapotokban – pl. az óangolban –, amelyekben nem számolhatunk határozott névelővel, az ilyen változó ragozású melléknév a határozottsági oppozíció megtestesítője. Észre kell azonban vennünk, hogy az úgynevezett "határozott", "gyenge"

ragozások nemcsak a névelő, hanem bizonyos névmások, mégpedig elsősorban a határozott névelő őseként ismert mutató névmás mellett is használatosak /KRÁMSKÝ példájában is ott van a névmás/, s ez világosan mutatja, hogy a jelzett szó határozottságának és a jelző használatának ilyen összefüggése megint csak másodlagos, helyzetbeli következmény. A jelzői szerepből fakad, és abból a kommunikációs törekvésből, hogy az akcidenciát minél biztosabban vonatkoztassa a hallgatóság a megfelelő szubsztanciára; ennek a törekvésnek következménye a jelzős szintagmák egysége, amely a melléknevet is ragozó nyelvekben az egyeztetésben is megnyilvánul.

FODOR ISTVÁN már idézett tanulmányában a nyelvteni nem kialakulásának egyik fő indítékát az egyeztetés jelentőségében látta. Hadd kockáztassam meg én most azt a feltevést, hogy a határozottság univerzális szemantikai tartalmának ily sokféle grammatikai megjelenése a különböző nyelvekben ugyancsak nem független attól, hogy az illető nyelvekben milyen eszközökkel érhető el a fogalmak egymásra vonatkoztatása és a szintagmák összetartozó tagjainak egymáshoz kötődése. A németben, svédben teljesebb, a kongruenciát tökéletesebben megvalósító toldalékokat kap a melléknév "határozatlan" alakja, de azt hiszem, nem azért, mert a főnév határozatlan, hanem azért, mert nem áll e l ő t t e egy olyan, a kongruenciát erőteljesebben érvénye-

sító névmási jelző, amelynek a főnévre visszaautaló végződése mintegy átkarolva összetartaná az egész szerkezetet, biztosítva a közbenső elemek beletartozását is, — s amelytől, a melléknév szempontjából ugyan mellékesen, de mégiscsak határozottá vált a dologfogalom.

A melléknévi kongruenciának és a határozottsági kifejezőeszközök — elsősorban az artikulusz — használatának összefüggése, úgy tudom, még nem került az érdeklődés középpontjába mint vizsgálendő lehetőség. Pedig — legalábbis az általam ismert nyelvekben — feltűnő, hogy az artikulusz térhódítása és a melléknév flexiójának gazdagsága között a legtöbb indogermán nyelvben szinte fordított arányosság figyelhető meg. A tőlük erősen eltérő szerkezeti rendszereket felsorakoztató finnugor nyelvcsaládban pedig a névelős magyarban a jelzős szerkezetnek csak a szórend megbonthatatlan-sága az ismérve, míg a névelőtlen finn teljes ragismétléssel egyeztetve fűzi a jelzőt a jelzett szóhoz.

A nyelvek persze ebben a vonatkozásban sem skatulyázhatók be, épp ezért volna szükséges e kérdés további, mélyebbre ható vizsgálata. Hogy volna mit keresni, azt bizonyítják a kijelölő értékű jelzős szerkezetek is.

Ha alárendelt szintagmatag a főnév, amelynek határozottsági viszonyait és azok következményeit elemezzük, akkor külön kell választanunk az egyes szerkezet típusokat aszerint, hogy a szintagmatagnak milyen természetű a fölérendelt tagja.

A főnévi természetű determináns fölérendeltje lehet igei és névszói természetű is.

Ha igei természetű, akkor vagy főnévi, vagy melléknévi, vagy határozói igenév. Az igenevet bővítheti a főnév tárgyi, határozói, ritkán alanyi bővítményként, és maguk az igenevek is különböző funkciókban épülhetnek be a mondatba.

A főnévi igenév lehet a mondat alanya, tárgya és határozója, a főnévi igenévnek pedig lehet a főnév tárgya vagy határozója, — alanya nem. /Nem tudok róla, hogy valamely nyelvben vizsgálták volna a határozottság szempontjából igenév és bővítménye viszonyát; én itt most a magyar nyelvben tett megfigyeléseimet vázolom./ — Morfológiai következménye egyedül annak van, ha a tárgyi funkcióban álló főnévi igenévnek határozott második vagy harmadik személyű tárgy az alárendeltje: ilyenkor a verbum regens ragozása olyan, mint ha a közvetlen, mondatszintű tárgy volna határozott, vagyis a meghatározó szintagmatag határozottsága az egész szintagmára kiterjed. Valószínű, hogy e szerkezetes tárgyak mellett az igehasználát analógiás fejlődés eredménye; erre mutat, hogy áttért olyan, nem tárgyas jelentésű igékre is, amelyek értelemszerűen soha nem vehetnének fel tárgyas személyragokat /pl.: "Jöttelek figyelmeztetni"/.

Alanyként vagy határozóként funkcionáló főnévi igenévnek a tárgyi bővítménye semmiféle morfológiai változást nem tud előidézni, és az sem, ha a tárgy-

ként álló főnévi igenév bővítménye határozó. Valamennyinek a határozottsága kifejezésre jut mai nyelvállapotunk szerint a névelő kitételével. Statisztikailag nem hiteles megfigyeléseim szerint azonban a határozatlan főnévi alárendelt általában a főnévi igenév előtt helyezkedik el, míg a határozott gyakrabban áll utána. Ez erősen emlékeztet a mondatszintű bővítmények és az ige sorrendjére.

A melléknévi igenév tipikus használata a jelzői — ha mondatszintre kerül, általában tapadásos alkalmi főnevesülés történt. A minőségjelzői szintagma határozottságáról nem beszélhetünk, de ha az alárendelt főnév határozottsága konkrétta teszi az igenév jelölte cselekvést, akkor nagy valószínűséggel határozottá válik az igenév fölérendeltje is, mert a minősítéssel egyidejűleg ki is jelöltük a hasonló cselekvéssel nem minősíthető többi egyed közül.

-- A folyón átívelő híd nemrég adták át.

-- A híd tervező mérnököt kitüntették.

Az alanyi bővítménnyel együtt jelentkező sajátos, személyragosnak látszó melléknévi igenév végződése ugyan bizonyára tárgyas igei személyrag volt eredetileg, de személyrag korában is a fölérendeltre utalt, pontosabban arra a főnévre, amely a jelzős szerkezetben fölérendelt lett, mert hiszen erre vonatkoztatva az igenév passzív szemléletű. Ám ma már nem a határozottságtól függ a jelenléte, hanem az alanyi bővítmény

megléte idézi-vonzza ezt az alakot, függetlenül akár az alá-, akár a fölérendelt főnév határozottságától:

-- Az anyám sütötte kenyérnek volt ilyen jó íze;

-- Ennél az ötvözetnél csak minimális hő okozta tágulást veszünk figyelembe.

A melléknévi igenévnek fölé- és alárendelt főnevek határozottsága azonban nem kötelezően azonos értékű, hiszen itt is érvényes a jelzős főnévről tett megállapításunk, hogy tudniillik ennek a határozottsága független is lehet a jelzőtől.

A határozatlan szerkezettag általában nem kap névelőt. Határozott fölérendelt mellett a szerkezetes mondatfunkciós részt bevezető névelő a teljes szerkezet élére kerül, de hatálya nem feltétlenül terjed ki a közvetlenül mellette álló főnévre is:

-- A fából készült hidat pillantok alatt elborították a lángok.

Ebben a mondatban a fa nem határozott, csak a híd. Az viszont már csak egy teljesebb szövegösszefüggésből volna eldönthető, hogy a "fa" minősítés a határozottságtól függetlenül, mondjuk a lángok gyors terjedésének indoklására volt-e megemlítve, vagy megkülönböztető jegyül is szolgál egy másik, pl. kőhíddal szemben, mert ez esetben a szerkezetes jelző, bár maga nem határozott, mégis a határozottság forrása. - /Az is elképzelhető azonban, hogy a fa volt határozott; akkor megfigyelhetjük, hogy ennek határozottsága miként terjed át a fölérendelt főnévre is, mégpedig a teljesen moz-

gósított tudati tartalék által segítve:

-- A menekülők a szakadék szélén kidöntöttek egy hatalmas fát, majd a fából rögtönzött hidat a mélybe taszították, miután átkeltek rajta./

Névelőtlenül tartalmazza az alárendelt határozatlan főnevet a szerkezet akkor is, ha a fölérendelt határozatlan:

-- Zsebkendővel integető nyaralók mellett haladt el a vonat;

a szerkezet élén ilyenkor álló határozatlan névelő sem a meghatározó főnévhez tartozik ilyenkor, hanem az igenév jelzett szavához:

-- Egy zsebkendővel integető gyerekcsoport mellett száguldott el a vonat.

Ha viszont az alárendelt főnév határozott, ám a fölérendelt ennek ellenére határozatlan marad, akkor feltétlenül jelezni kell e viszonyokat a névelők kitételével: ez az az eset, amikor két – mindig különböző – névelő áll egymás mellett:

-- Egy, a szereplőket nem ismerő szemtanú így mondta el az esetet...

A névelők fordított sorrendje sokkal ritkább, az imént utaltunk arra, hogy az alárendelt főnév határozatlansága névelőtleniségével jut kifejezésre. Állandósult kifejezések azonban megtartják határozatlan névelőjüket ilyenkor is, bár ez a névelő a szokásosnál erősebb hangsúlyt kap, és közelebb kerül a számnévhez,

mint máskülönben:

-- Az egy pillanatig sem tétovázó rendőr a menekülő után vetette magát.

Megfigyelésem szerint a határozatlan alárendelt névelős formáját a köznyelv igyekszik elkerülni, helyette inkább összetett mondatot alkalmazunk, - bár a Magyar Nyelvhelyesség nem hibáztatja az ilyen megoldásokat sem /335. old./.

A határozói igenév mód- vagy állapotféle határozóként illeszkedik a mondatba mondat szinten, s alárendeltjének határozottsági minősége nem jár morfológiai változással. Szórendi kötöttségei sem igen vannak, mind a határozott, mind a határozatlan bővítmény állhat az igenév előtt is, utána is; megfigyelhető azonban egy olyan tendencia, hogy ha névelőtlen a határozatlan főnév, akkor legtöbbször megelőzi az ~~igenévet~~ ^{alárendeltet}, - ha mégis követi, akkor értelmezőszerű" súlya van.

Ebből a lineáris felsorolásból talán nem eléggé tűnik fel, ezért hadd utaljak még egyszer arra a különbségre, ami a mondat szinten funkcionáló főnévi és határozói ^{igén}vet elválasztja a csak szerkezettagként /elsődlegesen legalábbis szerkezettagként/ beépülő melléknévi igenévtől. Ezt köti a jelzői szórend, a jobbról balra haladó bővítés, alárendeltjei csak megelőzhetik, s ez a még a névelőhasználatban is érezteti hatását. A másik kettő körül "szabadon" mozognak bővítményeik, s ez a látszólagos szabadság ugyanolyan gazdagon árnyalt tartalmi nüánszok lehetőségét hordja,

mint az önálló mondategység. Mindhárom alkalmazása belefér az egyszerű mondat keretébe, ám nem véletlen, hogy a mondategységek elhatárolásakor a főnévi és határozói igenév körül csoportosuló szerkezet okozza a legtöbb gondot. Ezek sokkal közelebb állnak a valóságos alárendelt mondatösszetételhez, mint a jelzői szószervezetbe szépen belesimuló melléknévi igenév. A határozottság kérdésének vizsgálata ezek szerint a mondatban egyik fontos kérdésének megoldásához is közelebb segíthet.

Névszói természetű fölérendelthez kétféleképpen tartozhat a főnévi determináns: szolgálhat ún. főnévi jelzőként mennyiség vagy minőség jelölésére, vagy lehet a hozzátartozást kifejező birtokos jelző.

A fölérendelt általában főnév, vagy főnévi értékben álló egyéb névszó; de a minőségjelölő főnév gyakran kapcsolódik melléznevekhez is, hasonlító tartalommal: "farkas éhes". Mind a főnévvel, mind a melléknévvel olyan szoros ilyenkor a kapcsolata, hogy legtöbbször egy szóvá is forr össze: "szénfekete", "farkasétvágy" stb. De ha megtartják is önállóságukat a tagok, a szerkezetben a szórend mindig állandó – jelzői –, s a minősítő főnév mindig határozatlan, mégpedig névelő nélküli; bármelyik névelő kitétele felbontaná a jelzői viszonyt, predikatív irányban tolná el, ami természetesen az adott összefüggésben értelmetlen mondatot eredményezne: a farkas éhes; egy farkas éhes.

Utolsóként szólnunk kell még a birtokviszonyban álló főnevek alkotta szerkezetek határozottsági körülményeiről.

Az alárendelt, a birtokos jelző, lehet határozott is, határozatlan is, a fölérendelt azonban, és természetesen ezáltal a teljes szerkezet értéke, az alárendelt minőségétől mindig független, és á l t a l á - b a n határozott. Ez a határozottság a két tag közötti viszonnak az eredménye, és grammatikai következménye az, hogy a tárgyas ragozások legtöbbször határozottnak jelzik vissza a birtokos személyragos szóalakú tárgyat. Kifejeződik abban is, ahogy a magyar genitívuszi esetvégződést elhatároljuk a datívusztól: a kvázi kötelező határozott névelő kitételével utalunk arra, hogy a kifejezést folytatni kell a birtokszóval: "-nak a ... / -nek a ...". Korábban láttuk, hogy a birtokos személyrag át is alakulhat artikulussá egyes nyelvekben. Ennek ellenére meg kell erősíteni itt azt, amit már a jelenség besorolásával is kifejezésre juttattam: a birtokos személyragozás nem elsődleges határozottsági kifejezőeszköz, nem artikulusz. Bár szintén az informatív funkciósík területére tartozik, objektív tartalmat közvetít, amely azonban nem azonos az artikulusz kifejezte viszonnal, mert a beszélőtől és a hallgatótól f ü g g e t l e n ü l mutatja két szubsztanciahordozó objektív egymáshoz tartozását. S bár a szemantikai meghatározottsághoz gyakran felhasználjuk a

birtokos feltüntetésével való kijelölést, de a birtokoshoz nemcsak egyetlen példány tartozhat a megnevezett fajtából, ezért nem *f e l t é t l e n ü l* van kijelölő értéke a birtokos jelzőnek. Ez az oka, hogy MORAVCSIK hipotézisébe sem illeszkedett bele számos nyelv, mert bennük a birtokszó is lehet határozatlan /v.ö.: a 9. oldalon a 12. sz. jegyzetet/. Ilyenek a magyarban is vannak, ha partitív értéke van a személyragos tárgynak, s ilyenkor az alanyi ragozású igealak helyénvaló. Bár ez a jelenség, amelyet GOMBOCZ Zoltán még nagy figyelemmel tárgyalt, ma már egyre gyérül; bizonyára az analógia hatására. Az analógia erejét mutatja, hogy még a határozatlan névelő jelenlétét is le tudja győzni: "egy barátomat várom" – igaz, e névelőnek itt inkább 'egyik' értelme van.

A magyar birtokos jelzős szerkezetben a névelőhasználat több, nyelvhelyességi szempontból érdekes kérdést vet föl, mert nem mindig könnyű eldönteni, hogy a szerkezet élén álló névelő melyik szerkezettaghoz tartozik, ezért olykor vitatható, hogy a névelő jelenléte megengedett-e. /76/

A szemantikai viszonyoknak eddig is alkalmazott vizsgálati módja azt tanúsítja, hogy nem minden esetben igaz, hogy a névelő ilyenkor mindig a teljes szerkezetet határozza meg, vagyis végeredményben a birtokszóhoz tartozik.

/76/ GRÉTSY LÁSZLÓ és NAGY J. BÉLA vitatkozik erről a MNy. LIV-LV köteteiben.

Sőt. A birtokszó ^ffentebb említett ritka, ma már szinte archaikusan ható partitív értelmű kivételtől eltekintve/ mindig határozott, anélkül, hogy rászorulna a névelőre, általa természetesen a teljes szerkezet is határozott értékben áll. Ezt azok a mondatok tanúsítják, amelyekben a szerkezetet határozatlan névelő előzi meg, mégis határozott tárgyként fogja fel a nyelvérték – mégpedig egyáltalán nem olyan esetekben, mint a fentebbi 'egyik' jelentésű megjelölés:

-- Ezen a helyen egy férfi csontvázát tárták fel a régészek.

Egészen nyilvánvaló, hogy itt a határozatlan névelő csak a birtokost illeti meg, de azt teljesen szabályosan. Többes számban Ø határozatlan névelővel ugyanez a helyzet áll elő:

-- Gyerekek lármáját visszhangozzák az iskolafalak. Mindkét esetben képtelenség volna az alanyi ragozás, az csak a szerkezet feloldásával, illetőleg minőségjelzős összetétellé alakulásával képzelhető el: egy férficsontvázat tártak fel; gyereklármát visszhangoznak. Az utóbbi példában már a többesszám is eltűnt.

Ez vezetett arra a gondolatra, hogy talán a határozott névelő is inkább a birtokos határozottsági viszonyait regisztrálja, mint a birtokszóét:

-- Megismerte a kocsit zörgését. -- Itt a kocsi is határozott, s erre utal a névelő. A szerkezet megfordításával is mellette marad: Megismerte zörgését a kocsinak. A névelő elhagyása viszont megint csak a bir-

tokos határozottsági viszonyainak megváltozását jelzi:

-- Megismerte kocsi zörgését, ajtó nyikorgását; a teljes szerkezet - a birtokszó miatt - határozott maradt.

Mivel a határozott névelő, amely a birtokos határozottságának következménye a szerkezet elején, nem áll ellentétben a teljes szerkezettel, úgy tűnik, mintha inkább ahhoz tartozna. De láttuk, hogy ha a birtokos határozatlan névelőt kívánt, az már nem vonatkozhatott a szerkezet alaptagjára; miért kellene akkor ezt a követelményt állítanunk a határozott névelő elé? Azért semmi esetre sem volna érdemes, hogy indokolni tudjuk Arany János "vétségét", amikor a személynévi birtokos előtt névelőt használt "a Péter tyúkja" emlegetésekor, Épp Nagy J. Béla mutat rá, hogy hányszor használt Arany tulajdonnevek előtt névelőt - nagyon is tisztában volt e használatnak bizalmas, családias, közvetlen vagy épp lekezelő árnyalatával. "A Péter" emlegetése a Fülemile című versben nagyon is életszerű, nem kell a "tyúkja" határozottságával mentegetni, mint ahogy nem a kalap határozottsága változik meg akkor sem, ha azt mondom: "A Kovács kalapját lefújta a szél egy pocsolyába," vagy azt, hogy "Kovács úr kalapját elvitte a szél". Partnernek és saját magának Kovács Jánoshoz való viszonya az, ami akár az egyik, akár a másik megfogalmazásban indokolja a szóhasználatot.

Más a helyzet természetesen a személyes névmási

birtokosjelző előtt álló névelővel. Ez mindig a birtokszóhoz tartozik; jelenlétét az az igény idézhette elő, hogy a szintagma összetartozását alakilag biztosíthassuk, s ezt különösen indokolttá teszi a nominatívuszi névmásalakokkal való homonímia.

A birtokos személyragos szóalak határozott jellege mindenestre eléggé erős, s ez arra vezethető vissza, hogy maga a személyrag is a határozott személyes névmás agglutinációjának eredménye, tehát a birtokos a szóalakon megismétlődve már akkor is határozott formában jelent meg, ha maga a jelző még határozatlan volt.

Említést érdemel egy különös jelenség a birtokviszony kifejezőeszközei közül, amely a leginkább artikulusszerű, de azért az eddigi gondolatmenet alapján mégsem tekinthető valódi artikulusnak: az ún. birtokos névelő, a román nyelvből ismert "articol posesiv". Mivel ez elsősorban a szerkezeten belüli viszony kifejezésére szolgál, véleményem szerint ennek is itt, a másodlagos határozottsági kifejezőeszközök közt van a helye. Erre vall rendhagyó alak-tani viselkedése is: míg a "rendes" flektáló névelők mindig azzal a főnévvel egyeznek meg alakilag, amelyekkel egy glosszémát alkotnak, a román birtokos névelő /amelyről azt tanítják, hogy a főnév előtt van a helye/ nem azzal a főnévvel egyezik meg nemben és számban, amelyet megelőz, hanem a birtokszóval. Ezt

különben helyettesítheti is a mondatban, s ilyenkor szerepét leginkább a magyar -é birtokjel funkciójához látom hasonlónak.

A -é birtokjel ugyancsak sajátos, másodlagos kifejezési eszköz a határozottság készlettárában: a birtoklást fejezi ki minden esetben alapvetően, de az -é birtokjellel a kifejezés egyúttal mindig határozottá is válik. Úgy látom, hogy ez a morfémank olyan állapotot rögzít, amely kitűnően megvilágíthatja azt a módot, amelyen a határozott szemantikai tartalom grammatikalizálódása megtörténhet.

A birtokjel a birtokos szerkezet alaptagját, a birtokszót képviseli, ha az a kontextusból – ritkábban a szituációból – eredően határozott. Jelentésében ma átmenetet alkot a viszonyjelölő és a fogalomjelölő morféma között: egyesíti magában a birtokviszony jelölését a névmásszerű utalással arra a dolgfogalomra, amelyre a viszony vonatkozik. Funkciójában tehát legközelebb a névmási határozószókhoz áll, amelyek már másfajta – határozói – viszonyokat hasonlóképpen egyesítenek ugyanilyen utalásszerűen felidézett, aktuálisan értelmezendő hordozóikkal. Járulékos alakja azonban elválasztja tőlük, hiszen a határozószókat számon tarthatjuk mint önálló szókészleteti egységeket, a birtokjelet azonban nem. Pedig mint morféma kétségtelenül hordoz önálló fogalmi tartalmat, ha utalásszerűen is: az -é birtokjeles

szóalakok jelentéstartalma minden esetben egy további dologfogalom jelentésével is bővült az alapszó tartalmához képest – a birtokviszony jelentésén túl. Sőt a mondatbeli funkció tulajdonképpen ennek a becsempésztett fogalomnak, a lappangó birtokszónak volna a funkciója, az explicit formában jelentkező fogalom a legjobb esetben is csak szerkezettagi rangú lehetne, ha nem kebelezte volna be jelzett szavát – mint sok más, hasonló esetben a minőségjelző. – – A tárgyas ragozás kifejlődésének leglogikusabb magyarázata az, hogy a határozott, tehát névmási utalásban is egyértelműen világos tárgy tapadt hozzá az igéhez^{/77/}, s a tárgyas igeragok a mai napig is képesek reprezentálni a tárgyat, ha az határozott. Az igeragozási rendszer mai fejlettségi állapotában pedig már az alanyi ragozású igealak is képes reprezentálni a tárgyas igék kötelező tárgyi vonzatát, ha az a beszédhelyzetből meghatározott első vagy második személy^{/78/}. – A birtokos személyragok hasonlóképpen helyettesíthetők minden személyben a birtokos jelzőt, sőt: a többes szám harmadik személyben csak akkor találkozunk ennek a személynek tulajdonképpeni saját ragjával, amikor nincs birtokosjelző a mondatban, illetve a névmási ő homonimiáját kell feloldani:

/77/ MIKOLA TIBOR: A -t tárgyrág eredetéhez. NyÉrt. 46, 57-62.

/78/ A magyar igealakok funkcionális rendszere. = NéprésNytud. XXI, 82.

-- A fiúk labdája átrepült a szomszédba. A haragos szomszéd alig akarta visszaadni a fiúknak a labdájukat.

Mindegyik személyragozási sor mai használatára jellemző, hogy bár fenntartották mindvégig utaló-reprezentáló erejüket, használatuk kötelezővé vált akkor is, ha a fogalom, amelyre utalnak, explicit alakban is megjelenik a megfelelő mondatbeli szerepben. A személyragok ezekben a mondatokban váltak valódi viszonyjelölő elemekké, mert ilyenkor már valóban csak a konstrukció egységét biztosítják az egyeztetés révén.

Az -é birtokjel használata ellenkező irányú fejlődéssel alakult, de ez nem is olyan meglepő, hiszen benne nem a bővítmény lappang, hanem ellenkezőleg, a fölérendelt szintagmatag. A birtokjel a latívuszragtól csak viszonyt kifejező jelentést örökölt, s ezt legtisztábban az elsődleges, állítmányi funkcióban őrizte meg, különösen a rákérdező mondatban:

-- Kié ez a sál? -- Katié; és még a nyomatéktalan kijelentésben is: -- A sál Katié. Ez esetekben a predikatív szerkezet másik pólusát alkotó alannyal való megegyezés sutává tenné a szóismétlést, emiatt kevésbé is érezzük bele a sál tartalmát is az -é jelbe. Bár indokolt esetben az egyezés hangsúlyozása még az állítmányi helyzetben is megengedi a feloldott szerkezetet: "Ez az ország a mi országunk". A nyelvhasználatban azonban igencsak elterjedt nem állítmányi

szerepben is az ilyen szóalak, és a jelentéstapadást ilyenkor nyelvérzékünk már nemigen tudja elválasztani a toldalék megjelenésétől. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a Katié nem azt jelenti elsősorban: 'Katihoz tartozó', hanem azt: 'Kati sálja'.

-- Milyen sálad van?

-- Olyan, mint a Katié, de a Katié szebb, a Katiét mindenki irigyl, a Katiével nem versenyezhet egyetlen más sál sem, mert a Katiénak különleges a színe. Az ilyen és hasonló esetekben a birtokjel ma már a hozzátartozási viszonyjelentésen túl kétségtelenül ellátja a mutató névmáséhoz hasonló természetű, a beszédhelyzetben mindig aktuálisan feltöltődő legáltalánosabb dologfogalom-jelölést is. Ez a névmásszerű utalás azonban csak azért lehetséges, mert a jelölt fogalom határozott, s mivel ez a jelölt fogalom fölötté áll a mondatkonstrukcióban funkcionálisan az alapszó jelentésének, az egész kifejezés értéke mindig határozott lesz, ha az -é birtokjel megjelenik rajta – függetlenül az alapszó határozottsági értékétől. Így vált közvetve a határozottság tényének is jelölőjévé ez a morféma.

VISSZAPILLANTÁS

Dolgozatomban igyekeztem átfogni azokat a jelenségeket, amelyek a határozottság kérdéskörével kapcsolatban felmerülhetnek. A szerteágazó és bonyolult problémahalmazban megpróbáltam megkeresni a belső logikát, amely egyúttal arra is magyarázattal szolgálhat, hogy miért olyan sokarcú és ellentmondásos formákban valósul meg ez a szemantikailag egységes tartalom. Az az elv vezetett, hogy közléseink célja mindig gondolatainknak minél hűségesebb tolmácsolása, ami azonban csak úgy sikerülhet, ha mondandónkat minden körülményt figyelembe véve, a legcélszerűbben fogalmazzuk meg.

A kérdés igen gazdag irodalmából csak azokra a művekre tértem ki több-kevesebb részletességgel, amelyek a határozottságról alkotott képemhez érdemben hozzájárultak: vagy azzal, hogy meggyőző megállapításait magamévá tehettem, vagy azáltal, hogy tévesnek látszó nézeteikkel vitába szállva újabb és újabb oldaláról kapott megvilágításban vizsgálhattam tárgyat.

Úgy találtam, hogy a határozottsági kategória belső, tartalmi oldala minden kommunikációs kapcsolatban megnyilvánul, mégpedig a beszélőnek azon törekvése által, hogy partnere a közlemény tartalmát a lehető legpontosabban, a közlő intencióinak leginkább megfelelő módon értelmezze. Ez a törekvés mindenkor rányomja bélyegét a közlemény nyelvi megformálására, de hogy miképp, az az illető nyelv s z i n k -

r o n á l l a p o t á n a k f ü g g v é n y e,
t ö r t é n e t i f e j l ő d é s é n e k p e d i g
a teljes nyelvi rendszer többi elemével és mozzana-
tával kölcsönhatásban levő t é n y e z ő j e.

A határozottság nyelvi kifejeződésének lehető-
ségeit részben csak a nyelvhasználat szolgáltatja,
ezek szintagma-, mondat-, illetőleg szövegszerkesz-
tési szabályok. Más esetekben azonban - ha a nyelv
rendszerének belső összefüggései és a használati
tényeknek nemcsak minősége, hanem mennyisége is ked-
vez a folyamatnak, átléphetnek a kifejezési lehető-
ségek a langue területére is, ha egyes morfémaosz-
tályok jelentésének elválaszthatatlan mozzanatává
válík a határozottság. A határozottság grammatikali-
zálódás¹⁾nak legfejlettebb foka, amikor külön morféma-
osztály alakul ki, amelynek elsődlegesen már csak a
határozottsági viszony jelölése a feladata még akkor
is, ha az előző nyelvéllapotból örökölt más funkció-
kat is képes ellátni: ekkor beszélhetünk artikulus-
ról.

I R O D A L O M J E G Y Z É K

- ÁDÁM ZSIGMOND -- BALÁZS JÁNOS -- BALÁZS LÁSZLÓ: Helyesen románul, Bukarest, 1962. 2. kiadás.
- ALJEHINA, M. I.: Opregyeljonnoszty i nyeopregyeljonnoszty predmeta kak kontyeksztual'naja katyegorija. Russzkij jazük v skolje 1974/5 81-85.
- ANDREJCSIN, LJUBOMIR -- POPOV, KONSZTANTIN -- SZTOJANOV, SZTOJAN: Gramatika na b'lgarszkija jezik, Szofija, 1977.
- ANTAL LÁSZLÓ: Gondolatok a magyar pronominalizációról. MNy. LXXII, 271-281.
- BALÁZS JÁNOS: A magyar határozott névelő kialakulása. NyK. LVII, 204-225.
- : A névmás mint értelmező. NyÉrt. 46. 3-16.
- : A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. ÁNyT. I, 41-52.
- : Jel és jelölési érték. ÁNyT. IV, 5-30.
- : Funktionswerte der Pronominalität, Budapest, 1973.
- BÁNHIDI ZOLTÁN: A magyar tárgyi mondatrész és az angol anyanyelvűek nézőpontja. MNy. LXVIII, 429-443.
- BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1963.
- : A tárgyrag eredetének kérdéséhez. MNy. LXI, 267-281.
- BÁRCZI GÉZA -- BENKŐ LORÁND -- BERRÁR JOLÁN: A magyar nyelv története, Budapest, 1967.
- BELLERT, IRENA: Über die Bedingung für Kohärenz von Texten. = /KALLMEYER -- KLEIN -- MEYER-HERMANN -- NETZER -- SIEBERT:/ Lektürekolleg zur Textlinguistik, 2. Bd. Frankfurt am Main, 1974 214-245.
- BENCZÉDY JÓZSEF -- FÁBIÁN PÁL -- RÁCZ ENDRE -- VELCSOV MÁRTONNÉ: A mai magyar nyelv, 1968. Budapest.
- BERRÁR JOLÁN: Magyar történeti mondattan, Budapest, 1957.
- BRECHT, RICHARD D.: Deixis in Embedded Structures. Foundations of Language XI, 489-518.

BÜHLER, KARL: Sprachtheorie. Jena, 1934.

COLLINDER, BJÖRN: Survey of the Uralic Languages.
Uppsala, 1957.

-----: Comparative Grammar of the Uralic Languages.
Uppsala, 1960.

COLLINSON, W. E.: Indication. A Study of Demonstratives,
Articles and other 'Indicators'. Language
Monographs Nr. 7. 1937.

DEME LÁSZLÓ: A nyelvről felnőtteknek. Budapest, 1966.

-----: A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben.
Nyr. LXXXIX, 292--302.

-----: Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban.
Nyr. XC, 275-287.

-----: Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban.
Nyr. XC, 392-404.

-----: A hangsúly és a szórend kérdései. = Magyar Nyelv-
helyesség, Budapest, 1967. 326-348.

-----: Nyelviség és megismerés. Filozófiai Közlemények
10/1.

-----: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.
Budapest, 1971.

-----: A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései.
= /DEME L.:/ Szónokok, előadók kézikönyve, Bu-
dapest, 1974. 116-151.

-----: A beszéd és a nyelv. Budapest, 1976.

DEZSŐ LÁSZLÓ: A jelzős főnévi csoport kérdései a magyar-
ban. NyÉrt. 76.

-----: A főnévi csoport. ÁNyT. VI, 25-158.

-----: Tipológiai vizsgálatok. A Hungarológiai Intézet
Nyelvészeti Füzetei 1. Szerbhorvát--magyar
kontrasztív nyelvtan. Ujvidék, 1971.

-----: Bevezetés a mondattani tipológiába. TIT Idegen-
nyelv-oktatási Központ kiadványa, Budapest, 1972.

DIENES DÓRA: A mondatbeli hiányosság és kiegészülés főbb
tipusai. Néprajz és Nyelvtudomány XIX-XX, 361-
378.

- FÁBIÁN PÁL -- SZATHMÁRI ISTVÁN -- TERESTYÉNI FERENC: A--
magyar stilisztika vázlata. Budapest, 1971.
- FABRICZIUS-KOVÁCS FERENC: A konkrét-absztrakt jelentés-
fejlődés problematikája. NyÉrt. 61.
- FIGGE, UDO: Syntagmatik, Distribution und Text. = Bei-
träge zur Textlinguistik I. Bd. /STEMPEL, W.-D./
München, 1971. 161--181.
- FILLMORE, CHARLES: Case for case. = Universals in Linguis-
tic Theory. 1968. 1-88.
- FIRBAS, J.: Non-thematic Subjects in Contemporary English.
TLP. 2. 1966. 239-256.
- FODOR ISTVÁN: A nyelvtani nem kialakulása. NyK. LX, 339-
368; LXI, 29-42.
- FOGARASI MIKLÓS: Grammatica italiana de novecento. Buda-
pest, 1969.
- FOKOS DÁVID: A vogul-osztják tárgyas ragozásról. NyK. XL,
386--412.
- FÜREDI MIHÁLY: Adalékok a magyar aktívum és passzívum le-
írásához egy esetgrammatikai keretben. ANyT.
XI, 93-113.
- GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar tárgyrág eredetéhez. MNy. LIII.
454--456.
- GALTON, H.: On the Function of the Definite Article in
Some Indo-European Languages. = Folia Linguis-
tica V, 151-155.
- GRÉTSY LÁSZLÓ: Tegyük-e névelőt a birtokosjelzőként ál-
ló családnevek elé? MNy. LIV, 360--364.
- HAJDU PÉTER: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Buda-
pest, 1966.
- HARPER, K.: Some Aspects of the Grammar of the Eskimo
Dialects of Cumberland Peninsula and North Baf-
fin Island. ottawa, 1974.
- G. HAVAS KATALIN: Formális logika. Budapest, 1973.
- HAVRONYINA, Sz.: Beszéljünk oroszul! Budapest-Moszkva 1976.
- HERCZEGH GYULA: Rendszeres olasz nyelvtan. Budapest, 1960.

HOCKETT, CHARLES: A Cours in Modern Linguistics. New York, 1963. 5. kiadás.

HORÁLEK KAREL: Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Budapest, 1967.

IMRE SAMU: A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben, MNy. II, 348-359.

-----: Az egyszerű mondat vizsgálata, II. rész. = Magyar Nyelvhelyesség. Budapest, 1967. 260-286.

① ↓ KALLMEYER -- KLEIN -- MEYER-HERMANN -- NETZER -- SIEBERT: Lektürekolleg zur Textlinguistik, I. Bd. Frankfurt am Main, 1974.

KÁLMÁN BÉLA: Passzívum és tárgyjelölés. Előadás a Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusán, Nyiregyháza 1977.

KÁROLY SÁNDOR: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. NyÉrt. 16.

-----: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970.

KIEFER FERENC: A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról. ÁNyT. XI, 197--222.

KIJEKBAJEV: O proiszhozhgyenyijah nyekotorüh pogyezsnüh form v uralo-altajszkih jazukah v szvetye tyeorii opregyeljonnosztyi-nyeopregyeljonnosztyi. = Voproszű metodologii i metodiki lingviszticeszskih isszledovanyij. Ufa, 1966. 175-190.

É.KIS KATALIN: A határozott főnévi csoport pronominalizációja, MNy. LXXIV, 445-452.

KLEMM ANTAL: Magyar Történeti Mondattan. Budapest, 1928-1942.

M. KORCHMÁROS VALÉRIA: A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának relatív kronológiájához, Néprajz és Nyelvtudomány XVII-XVIII. 161-168.

-----: Két megfigyelés a Halotti Beszéd névmáshasználatáról. MNy. LXXII, 210-212.

-----: A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai. Néprajz és Nyelvtudomány XIX-XX. 331-360.

-----: A magyar igealakok funkcionális rendszere. Néprajz és Nyelvtudomány XXI. 71-87.

① ↑ IMRE SAMU-BENKŐ LORÁND: The Hungarian Language, Budapest, 1972.

- KRÁMSKY, JIRI: The Article and the Concept of Definiteness in Language. The Hague, 1972.
- KRUSELYNYICKAJA, K. G.: Ocserki po szoposztavityel'noj grammatyike hyemeckogo i russzkogo jazükov. Moszkva, 1961.
- KUBINYI LÁSZLÓ: Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez, Nyr. LXXXI, 473-479.
- LAVOTHA ÖDÖN: A névelők használatáról, Nyr. LXXIV, 438-440.
- LOTZ JÁNOS: The place of the implicative /LAK/ form in the conjugational pattern of Hungarian, MSFOu. 125. 317-327.
- : A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. NyÉrt. 58. 249-255.
- /LÜTKIN:/ Jazüki narodov SzSzsZR. Tom. III. Finno-ugorszkije i szamogyijszkije jazüki. Moszkva, 1966.
- MACCHI, VLADIMIRO: El Espanol. Halle, 1958.
- MÉSZÖLY GEDEON: A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Budapest, 1931.
- : Az ikes ragozás -ik ragjának eredetét NyK. LI. 1-13.
- MIKES MELÁNIA ---DEZSŐ LÁSZLÓ-- MATIJEVICS LAJOS: A jelzős főnévi csoport. A Hungarológiai Intézet Nyelvészeti Füzetek 3. Szerbhorvát--magyar kontrasztív nyelvtan. Ujvidék, 1973.
- MIKOLA TIBOR: A -t tárgyrag eredetéhez. NyÉrt. 46. 57-62.
- : A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez, MNy. LXII. 441-461.
- MORAVCSIK EDIT: Determination. = Working Papers on Language Universals, Stanford, 1969.
- NAGY J. BÉLA: A Péter tyúkja, MNy. LV, 263-270.
- NYIRI ANTAL: A magyar igeragozás történetéhez, MNy. LXIX. 140-158.
- : A magyar indeterminált /alanyi/ és determinált /tárgyas/ igeragozási rendszer kialakulásának története. Néprajz és Nyelvtudomány XVII-XVIII. 149-159.

PAPP ISTVÁN: A finn nyelv alapelemei. Budapest, 1967.

PLÉH CSABA -- RADICS KATALIN: "Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg, ÁNyT. XI, 261-277.

PULKINA, I. M. -- ZAHAVA-NYEKRASZOVA, JE; B.: Učebnyik russzkogo jazüka. Moszkva, 1975.

PUSZTAI ISTVÁN: A határozott névelő használata a Birk-Kódexben. MNy. LIII, 109--117.

PUSZTAY JÁNOS: A determinálás kifejezése az uráli nyelvekben, Nyr. XCIX, 356-364.

RÉDEI /RADANOVICS/ KÁROLY: A tárgyas ragozás kialakulása, MNy. LVIII, 421-435.

ROTHER, WOLFGANG: Einführung in die historische Laut- und Formenlehre des Rumänischen. Halle, 1957.

SÁMSON EDGÁR: Igeragozási kérdések, MNy, IL, 341-348.

② → /TOMPA JÓZSEF:/ A mai magyar nyelv rendszere. Budapest, I. kötet 1961; II. kötet 1962.

TÖTTÖSSY CSABA: A latin mondattan néhány kérdése. Előadás az Őkörtudományi Társaság 1971. szept. 19-i ülésén.

VÖRÖS JÓZSEF: Megjegyzések a magyar és angol nyelv névelőhasználatának kontrasztivitásához, Folia Practico-linguistica II. BME Nyelvi Intézet kiadványa, 1972, 105-114.

WACHA BALÁZS: Az ige és a tárgy kapcsolata a magyarban. NyK. LXXVI. 157-181.

WENNSTRÖM: Svenska språket historia. Stockholm, 1941.

↑ ② STEPHANIDES ÉVA: A Contrastive Study of the English and Hungarian Article. The Hungarian-English Contrastive Linguistics Project Working Papers, Nr. 5. Budapest. 1974.

T A R T A L O M M U T A T Ó

Bevezető áttekintés	1
Kisérlet a határozottság lényegének megragadására	19
1. A névelő funkciói	19
1.1. /Szemantikai funkciók/	19
1.2. /Grammatikai funkciók/	20
2. A határozottsági tipológia lehetőségeiről	25
2.1. /Lehetőségek és korlátok a tartalmi és a formai megközelítésben/	25
2.2. /Krámsky tipológiai rendszere/	26
3. A határozottsági kategória természetéről	30
4. A határozottság mint szemantikai kategória	32
4.1. /Logikai megközelítés/	32
4.2. /Az ismertség kérdése/	39
4.3. /A kommunikációs szempontok érvényesülésének vizsgálata	41
4.4. /A szemantikai határozottság indítékai/	52
5. A grammatikai határozottság	61
5.1. /A beszéd szintjén jelentkező formái/	63
5.2. /A nyelvi állomány szintjén jelentkező formái/	76
Visszapillantás	142
Irodalomjegyzék	144
Tartalommutató	150